16, 1 PHŒNIX 1970

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

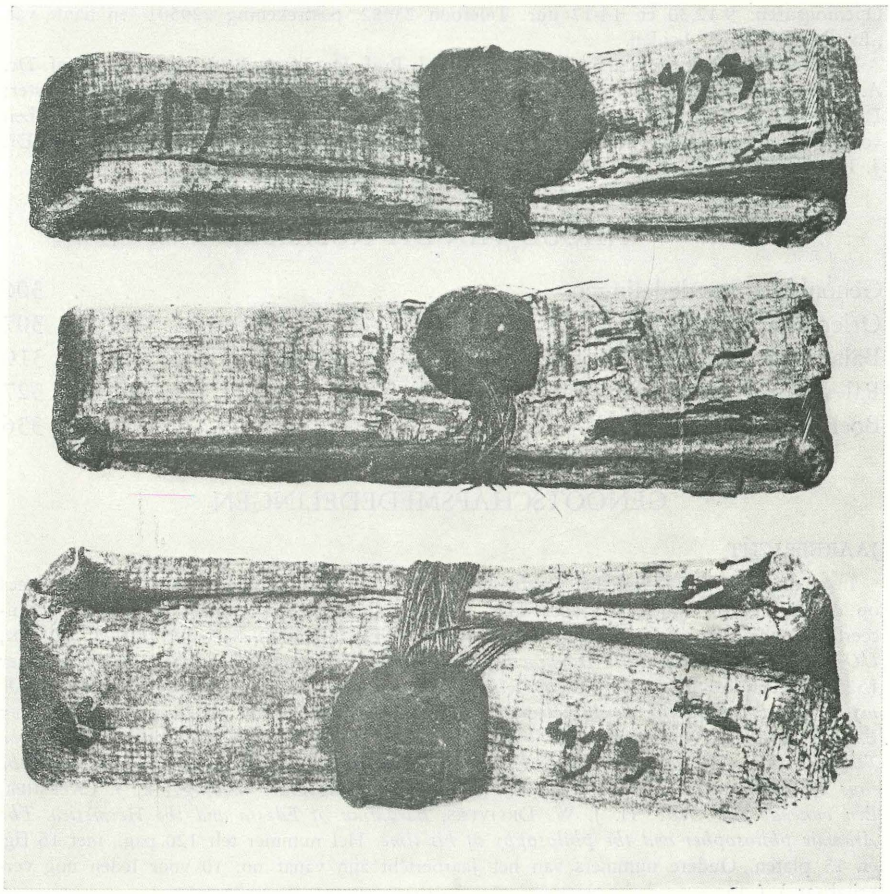

Fig. 108. Drie opgerolde, dubbelgevouwen, dichtgebonden en verzegelde aramese papyri, afkomstig uit de joodse militaire kolonie te Elefantine (Zuid-Egypte; 5e eeuw v. Chr.; thans in het Brooklyn Museum te New York). Na opening uitgegeven door E. G. KRAELING. Tweemaal ziet men een kort aramees opschrift, dat de oorkonde naar inhoud typeert ("endorsment"), (rechts) beginnend met het wooord *spr* (acte, oorkonde). Vgl. het artikel „Balans der Elefantine Papyri" elders in dit nummer.

Kraeling, The Brooklyn Aramaic Papyri, pl. XX.

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptische Genootschap „Ex Oriente Lux" en in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 12.50 voor leden en *f* 7.50 voor jeugdleden en studenten. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden *f* 10.— per jaar.

Adres van de redactie: Dromedarisstr. 4, Nijmegen; van de administratie en van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux", Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. L. de Meyer; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen 306
Orientalia Neerlandica 307
Balans der Elefantine-Papyri, I. (K. R. VEENHOF) 310
Palestijnse Archeologie: Amorieten en Kanaänieten (C. H. J. DE GEUS) 327
Boekennieuws 336

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

JAARBERICHT

In augustus is nr. 21 van het Jaarbericht Ex Oriente Lux verschenen. Het is de abonnees op dit tijdschrift inmiddels toegezonden. Belangstellende leden kunnen het tegen gereduceerde abonementsprijs bij het secretariaat bestellen. De inhoud is als volgt: TH. A. BUSINK, *L'Origine et l'évolution de la ziggurat babylonienne*, de omvangrijkste bijdrage in dit nummer (52 pag.); H. ASSELBERGHS, *Beschouwingen over religie, cultuur en kunst in Egypte. II. De mythe van het goddelijk koningschap*; G. GOYON, *Les instruments de forage sous l'Ancien Empire égyptien*; W. BARTA, *Zur Verteilung der 12 Nachstunden des Amduat im Grabe Tuthmosis' III.*; H. C. JELGERSMA, *A grammatical peculiarity in the tomb inscriptions of the sons of Ramses III*; H. TE VELDE, *The God Heka in Egyptian theology*; L. J. CAZEMIER, *Een enneade van Geb?*; H. J. W. DRIJVERS, *Bardaiṣan of Edessa and the Hermetica. The Aramaic philosopher and the philosophy of his time.* Het nummer telt 120 pag., met 16 fig. en 13 platen. Oudere nummers van het Jaarbericht zijn vanaf no. 10 voor leden nog verkrijgbaar à *f* 15.—.

PHŒNIX

Oude nummers van Phœnix zijn vrijwel alle voor leden nog verkrijgbaar à *f* 2.— per nummer. De abonnementsprijs voor niet-leden bedraagt thans *f* 10.— per jaar. Banden voor oude jaargangen zijn uitverkocht. Te zijner tijd zal een band voor Phœnix XIII-XVI worden verkrijgbaar gesteld.

ORIENTALIA NEERLANDICA

Oosters Genootschap 50 jaar

Het Oosters Genootschap in Nederland vierde op 8 en 9 mei jl. zijn vijftigjarig bestaan met een tweedaags congres, geopend met een rede door Prof. dr. G. W. J. DREWES, uitgesproken in de aula van de Leidse Universiteit. De leden waren voor de werkvergaderingen gesplitst in een vijftal secties: 1. Het Oude Nabije Oosten; 2. De Islamitische Wereld; 3. Zuid-Azië; 4. Indonesië; 5. Het Verre Oosten. De eerste sectie, wier gebied parallel loopt met de belangstellingssfeer van „Ex Oriente Lux", werd gepresideerd door Prof. dr. F. R. KRAUS; de lezingen dienden om de deelnemers een overzicht te geven van de voortgang der verschillende wetenschappelijke projecten op het gebied van het Oude Nabije Oosten ondernomen. Dr. VAN MOORSEL behandelde „De contekst van de wandschilderingen van Abdallah Nirqi (Nubië)", schilderingen door de expeditie o.l.v. Prof. dr. KLASENS aan het licht gebracht (vgl. Phœnix X, 147-156). Prof. dr. VAN DER PLOEG lichtte de aanwezigen in over „De editie der Qumrânteksten door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen". Hij kon mededelen dat het handschrift voor de uitgave van de Job-Targum voor afdrukken gereed is; andere fragmenten behorende tot de inhoud van Grot 11, waarvan de rechten tot uitgifte voor Nederland zijn verworven, zijn her en der in tijdschriften en feestbundels gepubliceerd, en zullen uiteindelijk in één deel verenigd worden. Nog niet alle fragmenten zijn geïdentificeerd of gereed voor publicatie (vgl. ook Phœnix IX, 33-37; XII, 300-306). Prof. dr. HOUWINK TEN CATE berichtte over „Het computerproject voor analyse van het Hettitisch", ingaande op de methodiek, de mogelijkheden en de resultaten. Van de laatste zijn met name te noemen een exacte grammaticale analyse, een registratie van fonetische en morfologische eigenaardigheden, die een (her)-datering van belangrijke tekstgroepen mogelijk en nodig maakt (vgl. Phœnix XIV, 159-165). Ds. T. BRUINSMA sprak over „Enkele problemen en perspectieven in de Coffin Texts" en berichtte over zijn werk aan het door Prof. DE BUCK onvoltooid nagelaten materiaal. Hij ging in op de literaire vorm en inhoud van een bezwering, aantonende dat dit soort teksten ten onrechte de naam heeft van stereotiep en verstoken van literaire kwaliteiten te zijn. Prof. dr. PESTMAN tenslotte lichtte de aanwezigen in over een project tot uitgifte van een tweetalig familiearchief (demotisch en grieks) uit Egypte (2e eeuw v. Chr., ca. 40 papyri), en de problemen op historisch, juridisch en sociaal-economisch gebied, die daarbij rijzen en soms bevredigend opgelost kunnen worden. Als buitenlandse gast sprak Prof. J. NOUGAYROL uit Parijs over „Divination et vie quotidienne au début du 2me millénaire av. J.-C.". Hij

bood een analyse van het materiaal uit de apodoses van oudbabylonische omina, dat op de materiële, sociale en geestelijke aspecten van het zo weinig bekende privé-leven van de oude Babyloniërs welkom licht werpt.

In het kader van het congres waren een tweetal tentoonstellingen georganiseerd. In het Rijksmuseum van Oudheden een van de geïllustreerde egyptische papyri (catalogus door Prof. dr. HEERMA VAN VOSS) en recente aanwinsten van het Rijksmuseum (toegelicht door Prof. dr. KLASENS). In de Bibliotheca Thysiana een expositie van oosterse (hebreeuwse, arabische, perzische, turkse en armeense) handschriften uit het *Legatum Warnerianum*. Voor uitvoerige informatie over Levinus Warner, die tussen 1645 en 1665 in Turkije verbleef, zijn collectie manuscripten (1486 teksten), en andere verzamelingen oosterse handschriften, gedurende de eerste decennia van de 17e eeuw voor de Leidse Universiteit verworven, zij verwezen naar de ter gelegenheid van de tentoonstelling uitgegeven catalogus *Levinus Warner and his Legacy* (Brill, Leiden, 1970. 77 p. 17 pl.). Hij bevat bijdragen van Prof. G. W. J. DREWES over het Legatum Warnerianum in historisch perspectief, van Drs P. SJ. VAN KONINGSVELD, „Warner's manuscripts and books in the main printed catalogues" en een catalogus van de tentoongestelde werken.

Het congres luisterde ten besluite naar een voordracht door Dr. P. H. POTT, directeur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde, getiteld „De Orient gespiegeld. Onze visie op het Oosten door de eeuwen heen".

Personalia

Op 28 februari 1969 aanvaardde Dr A. J. DREWES met een rede getiteld „Erpenius over Werkwooorden" het ambt van hoogleraar in de „Zuidsemitische Taal- en Letterkunde en de Inleiding tot de Semitische Taalkunde" aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij is daarmee de eerste bekleder van deze nieuwe leerstoel, ingesteld voor de bestudering van het Oud Zuid-Arabisch en het Ethiopisch, twee talen, die door een wijziging in het Akademisch Statuut officiëel in het repertoire van vakken binnen de sectie der Semitische Taal- en Letterkunde zijn opgenomen. Bij dezelfde wijziging, ingegaan augustus 1969, is Ugaritisch tot een zelfstandig vak verheven.

Op 24 oktober 1969 aanvaardde Mr. P. W. PESTMAN, met een rede getiteld „Over Vrouwen en Voogden in het Oude Egypte", het ambt van hoogleraar in de „Rechtsgeschiedenis van het Oude Egypte, en van het Oude Griekenland, alsmede de juridische Papyrologie". Als zodanig is hij de opvolger van Prof. dr. M. DAVID, wiens leeropdracht luidde „Vergelijkende rechtsgeschiedenis der Oudheid". In concreto betekent dit dat de leeropdracht nader gespecificeerd is, wat gezien de omvang van dit veld van

studie en de eisen aan de bekleder van deze leerstoel te stellen, zeer reëel is. In feite echter betekent dit tevens dat het gebied van wat men wel omschrijft als „het spijkerschriftrecht" — waarop verschillende belangrijke publicaties van Prof. DAVID betrekking hebben — uit de leeropdracht is verdwenen. Het is te hopen dat bestudering van dit omvangrijke en zich steeds uitbreidende terrein (men denke aan de nieuwe rechtsoorkonden uit Ugarit en Alalach), waarop veel belangrijk onderzoek is verricht, binnen de rechtshistorische afdeling aan de Leidse Universiteit een vaste plaats zal blijven behouden.

Op 15 december 1970 aanvaardde Dr. M. S. H. G. HEERMA VAN VOSS met een rede getiteld „Een Mysteriekist ontsluierd" (de bedoelde kist is op te vatten als de kanopenkist van Osiris, zijn inwendige organen bevattend) het ambt van hoogleraar in de „Geschiedenis van de Antieke Godsdiensten" aan de Universiteit van Amsterdam, als opvolger van Prof. C. J. BLEEKER.

Op 6 april 1970 aanvaardde Dr. J. ZANDEE met een rede getiteld „De Messias. Opvattingen aangaande het koningschap in de godsdiensten van het Oude Nabije Oosten" het ambt van hoogleraar in de „Geschiedenis van de Antieke Godsdiensten en in de Egyptische Taal- en Letterkunde" aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, als opvolger van Prof. H. W. OBBINK.

In beide laatste benoemingen zette zich de traditie voort, die wil dat de leerstoelen voor antieke godsdiensten in Nederland bij voorkeur door egyptologen worden bekleed; een feit dat in niet geringe mate heeft bijgedragen tot de belangstelling voor en ontwikkeling van de egyptologische wetenschappen. Alle vier de inaugurale redes werden door de fa. Brill uitgegeven.

Op 12 november 1969 promoveerde Drs G. VAN DRIEL te Leiden, tot doctor in de letteren, met een proefschrift getiteld *The Cult of Aššur* (Van Gorcum en Comp.. Assen 1969; Studia Semitica Neerlandica). Het proefschrift is een analyse van de geschiedenis van de kultus en de tempel van de god Aššur in de stad Aššur, met gebruikmaking van het archeologische materiaal en, tendele hier voor het eerst gepubliceerde, teksten van kultische en rituele aard. Behalve op de tempel van Aššur, zijn onderdelen en bouwgeschiedenis, wordt ingegaan op de ontwikkeling en de vormen van de kultus (kalender, ceremoniën — in de tempel, in het paleis, buiten de stad —, riten, maaltijden, het *akītu*-feest), op de functies van het kultisch personeel (priesterlijke functionarissen en koning), en op de materiële en administratieve aspecten van de eredienst.

BALANS DER ELEFANTINE PAPYRI, I

Ontdekking, uitgifte, bestudering

Onder 'Elefantine-papyri' verstaat men aramese papyri uit de 5e eeuw v. Chr., tijdens het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw ontdekt in de *kōm* (ruïneheuvel) van een ter hoogte van het huidige Aswān bij de eerste katarakt (fig. 109) in de Nijl gelegen eiland. Dit eiland droeg in het egyptisch de naam *ʿJēbew*, „olifantsoord", in klassieke tijden werd het Elefantine genoemd, en thans Gezīret Aswān. De papyri zelf spreken van „de vesting Yeb". Het was van oudsher een zuidelijke grensvesting van Egypte.

De eerste papyri werden ontdekt door plaatselijke fellahin, in de ruïne op zoek naar meststof (sebakh), en in 1893 te koop aangeboden. De eerste publicaties van papyri vallen goeddeels in de eerste tien jaar van de 20e eeuw, en staan op naam van semitisten als EUTING, CLERMONT-GANNEAU, COWLEY, SAYCE, SACHAU e.a. Reeds spoedig besefte men het grote belang van deze — soms zeer goed bewaarde — oude aramese teksten die moesten stammen uit een joodse militaire kolonie op het eiland. De gezaghebbende LIDZBARSKI sprak van de belangrijkste groep teksten onder het voor-christelijke semietische materiaal, afgezien van de babylonisch-assyrische.

Gestimuleerd door het belang van het materiaal en aanwijzingen omtrent de herkomst van de vondsten kozen ook archeologische expedities Elefantine als doelwit. Een duitse expeditie groef tussen 1906 en 1908 o.l.v. RUBENSOHN, HONROTH en ZUCKER in het westelijke deel van de *kōm*, een franse o.l.v. DE VOGUÉ en CLERMONT-GANNEAU in het oostelijke. Later verscheen ook nog een expeditie van het Pauselijk Bijbelinstituut te Rome (1918). Het succes op epigrafisch terrein van deze expedities was verschillend. De laatste had zeer weinig succes; de franse expeditie ontdekte geen papyri, maar ca. 300 beschreven ostraca, waarvan de meest belangwekkende (60 stuks) her en der gepubliceerd zijn. Een definitieve editie, toevertrouwd aan A. DUPONT-SOMMER laat nog op zich wachten (vgl. voor een overzicht diens bijdrage „La collection des ostraca araméens recueillis par Clermont-Ganneau à Élephantine", in de Acta van het 26e Oriëntalisten Congres, Parijs 1949).

Veel succes had daarentegen de duitse expeditie, die bovendien geholpen werd door nauwkeurige informatie over de plaats van herkomst der papyri. In 1906 werd, op ca. één meter van de aangewezen plaats, een belangrijke collectie papyri ontdekt, waarna later nog enkele vondsten volgden. Helaas werden ook belangrijke hoeveelheden volledig vergane papyri aan het licht gebracht. De grootste vondst betrof teksten die, zoals later bleek, tot het

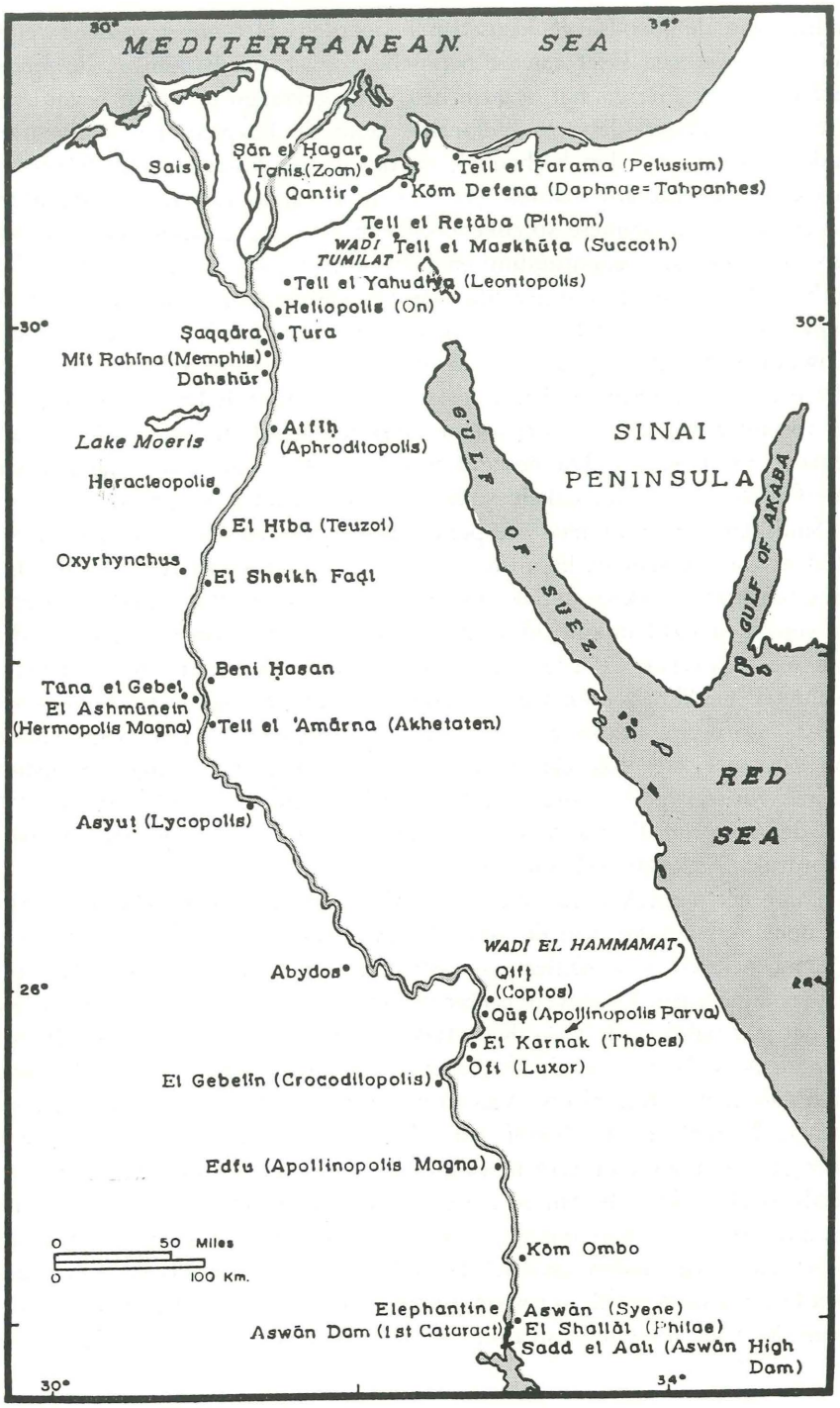

Fig. 109. Egypte. Geheel beneden Elefantine. De meeste overige plaatsnamen in bijgaand artikel vermeld zijn op de kaart aangegeven.

Naar Porten, Archives from Elefantine

archief van de jooodse gemeenschap behoorden. Het meest opzienbarende document was een brief aan de perzische gouverneur Bagohi en de joodse leiders in Palestina gericht, waarin hen werd gevraagd te willen bevorderen dat de tempel van Jahu te Elefantine, door de Egyptenaren verwoest, in oude staat kon worden herbouwd, en de eredienst hervat. Dit document, alsmede twee literaire teksten (een aramese versie van Darius Behistun-inscriptie en het aramese spreukenboek van Aḥiqar) garandeerden terstond een internationale belangstelling en hebben zeer stimulerend op de uitgifte en bestudering der teksten gewerkt. SACHAU gaf de door de Duitsers ontdekte papyri in 1907 en 1911 op voorbeeldige wijze uit. En in 1923 zorgde COWLEY voor een corpus, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, dat alle papyri — die van handelaars gekocht en die door de Duitsers ontdekt — in vertaling en commentaar bevatte. Het telt naast de genoemde literaire teksten 83 nummers. Dit bestand werd in 1931 door een publicatie van AIMÉ-GIRON nog met enkele stukken en fragmenten vergroot.

Sinds 1910 zien we naast de publicatie der teksten een toenemend aantal studies over archeologische, historische, sociale, godsdienstige en taalkundige aspecten van het tekstmateriaal. De grote historicus EDUARD MEYER plaatste de vondst in 1911 in zijn cultuurhistorische context. Daarop volgden studies van o.a. ANNELER (1912), VAN HOONACKER (1915). In ons land publiceerde C. G. WAGENAAR zijn omvangrijke studie *De Joodsche Kolonie van Jeb-Syene in de 5e eeuw voor Christus* (Groningen 1928). In 1937 schreef A. VINCENT zijn klassieke monografie over de godsdienstige problemen: *La religion des judéo-araméens d'Éléphantine.* Reeds in 1928 had P. LEANDER aan de *'Laut- und Formenlehre des Ägyptisch-Aramäischen'* een studie gewijd (herdruk Olms, Hildesheim, 1966).

Door het ontbreken van nieuwe vondsten, door de tweede wereldoorlog en door verschuiving van de aandacht naar vondsten te Ugarit, Mari en de Qumrân-teksten, is sindsdien een rustpauze in het onderzoek der Elefantine papyri ingetreden. Deze werd echter in 1953 op verheugende wijze verstoord. In dat jaar publiceerde E. G. KRAELING zijn *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine.* Deze nieuwe teksten waren niet te danken aan nieuwe vondsten te Elefantine. Het betrof een collectie van 17 papyri (waarvan er 13 zeer goed zijn bewaard; samen bevatten ze ca. 300 regels tekst, vgl. fig. 108), reeds in 1893 door de Amerikaanse egyptolooog WILBOUR verworven, maar na zijn dood in vergetelheid geraakt, tot ze in 1947, toen zijn dochter zijn bezit aan antiquiteiten aan het Brooklyn Museum vermaakte, herontdekt werden. KRAELING liet zijn waardevolle uitgave (in 1970 herdrukt) voorafgaan door een inleiding van ruim 100 pag. waarin hij een uitvoerige analyse

bood van het materiaal in zijn historische context. Hij behandelt niet slechts de geschiedenis van de ontdekking der Elefantine-teksten en de resultaten der opgravingen, maar besteedde ook uitvoerige aandacht aan historische (de oorsprong van de Joodse kolonie), sociale (het dagelijkse leven), juridische (het gewoonterecht zoals dat uit de contracten spreekt), en godsdienstige vragen (de godsdienst der Joden te Elefantine; de tempel van Jahu). KRAELINGS uitgave leidde een herleving van de studie der Elefantine teksten in onder een jongere generatie semitisten, die zich opnieuw gingen bezinnen op de vele problemen door de teksten gesteld, en voortbouwden op de resultaten tussen 1900 en 1937 geboekt. Vele uitvoerige recensies, studies en boeken waren hiervan het resultaat.

Brieven uit de kanselarij van Aršames

Twee nieuwe belangrijke tekstvondsten droegen tot deze hernieuwde bezinning in aanzienlijke mate bij. Ten eerste zijn dit de aramese brieven in 1954 uitgegeven door G. R. DRIVER, onder de titel *Aramaic Documents of the Fifth Century B.C.* (Oxford 1954; verkorte en herziene uitgave Oxford 1965[2]). DRIVER publiceerde de inhoud van een zak met op leer geschreven aramese teksten — vindplaats onbekend — in 1943 door de Bodleian Library verworven. Van de oorspronkelijk ca. 18 documenten waren er 13 goed bewaard. Het zijn alle brieven van officiële of semi-officiële aard, geschreven door de perzische satraap van Egypte Aršames (hij bekleedde zijn ambt onder Artaxerxes I en Darius II gedurende de laatste decennia van de 5e eeuw v. Chr.) toen hij tijdelijk in Babylonië verbleef (hij bezat, zoals we uit Babylonische teksten weten landerijen in Babylon); ook zijn er enkele brieven van hoge functionarissen, vermoedelijk uit zijn omgeving. Ze zijn gericht aan ambtenaren in Egypte, en hebben grotendeels betrekking op het beheer der domeinen aldaar en de relatie tussen de verschillende functionarissen en de egyptische bevolking. De voornaamste geadresseerde is een zekere Nakhṯhōr (aan wie zeven brieven zijn geadresseerd), die als Aršames' administrateur en rechterhand in Egypte fungeerde. Daar andere brieven gericht zijn tot soortgelijke functionarissen, van wie er een — Psamšek genaamd — Nakhṯhōr's voorganger was, neemt men aan dat de zak documenten behoorde tot het archief van het door Nakhṯhōr beheerde domein of zijn kanselarij.

De brieven zijn voor de studie der Elefantine-teksten om verschillende redenen van belang. Ten eerste zijn ze eveneens in het in de 5e eeuw v. Chr. gangbare aramees (het zg. „rijksaramees") geschreven. Voorts dateren ze uit een tijd — rond 410 v. Chr. — waarin de kolonie te Elefantine, die uiteindelijk ook onder het gezag van de perzische satraap van Egypte zal hebben gestaan, een kritieke periode doormaakte. De verwoesting van de

tempel te Elefantine staat misschien niet geheel los van de afwezigheid van Aršames uit Egypte, waarvan zijn brieven getuigenis afleggen. Een verdere relatie is aanwezig in de persoon van een zekere jood Anani, die in Aršames' kanselarij een belangrijke positie als schrijver vervulde, en blijkens de Elefantine-teksten soms voor zijn volksgenoten opkwam.

De Hermopolis-Papyri

De tweede nieuwe groep documenten zijn de Hermopolis-papyri, reeds in 1945 intdekt, maar pas in 1966 door E. BRESCIANI en M. KAMIL gepubliceerd: *Le Lettre aramaichi di Hermopoli* (Atti Acc. Naz. d. Lincei, Memorie, Classe di Scienzi Morali..., Ser. VII, vol. xii, fasc. 5, p. 358-428, pl. I-X). Deze documenten werden in 1945 in een van de onderaardse gangen van het Ibieion te *Tuna al-Ǧebel*, in een kruik ontdekt, tussen de duizenden eveneens in kruiken bewaarde, gemummificeerde ibissen (de heilige vogel van de god Thoth). Hoe ze hier terecht zijn gekomen zal wel altijd een raadsel blijven.

De vondst omvat acht brieven, waarvan zeven van dezelfde hand. Ze stammen eveneens uit de 5e eeuw en zijn in rijksaramees geschreven. Hun betekenis voor de Elefantine-teksten is groot, omdat ze daar a.h.w. een complement op vormen. Ze werden namelijk geschreven vanuit Memphis en waren geadresseerd aan Opi (Luxor) en Syene. Syene was evenals Elefantine een perzische garnizoensplaats, waar met name aramese soldaten gelegerd waren, pal tegenover Elefantine op de oever van de Nijl gelegen. De joodse kolonisten van Elefantine stonden in veelvuldig persoonlijk en officiëel contact met het aramese garnizoen te Syene, waarvan vooral de ostraca getuigenis afleggen. Deze contacten blijken ook uit de Elefantine-papyri, waarin veel Arameërs genoemd worden, duidelijk; verschillende papyri werden zelfs blijkens notities in Syene geschreven; ook duiken aramese schrijvers en goden in deze teksten op. Inhoudelijk vormen deze brieven ook een waardevolle aanvulling. Terwijl het merendeel der Elefantine-papyri uit officiële oorkonden, contracten en lijsten bestaat, en privé-brieven uiterst zeldzaam zijn, zijn de Hermopolis-brieven zonder uitzondering van zuiver particuliere aard. We worden er in geïnformeerd over allerlei dagelijkse beslommeringen, rond landbouwproducten, kleding, gebruiksvoorwerpen, salaris, familieaangelegenheden, dienstzaken e.d. Deze zijn daarom zo interessant, omdat hernieuwd onderzoek heeft waarschijnlijk gemaakt dat de afzenders ervan niet maar ambachtslieden of kooplui waren (zoals de uitgevers dachten), maar veeleer eveneens garnizoensoldaten, op dienstreis of missie elders in Egypte. Het voornaamste argument hiervoor is dat zij van rijkswege salaris ontvangen, zoals enkele malen duidelijk blijkt. De „Sitz im Leben" van deze documenten

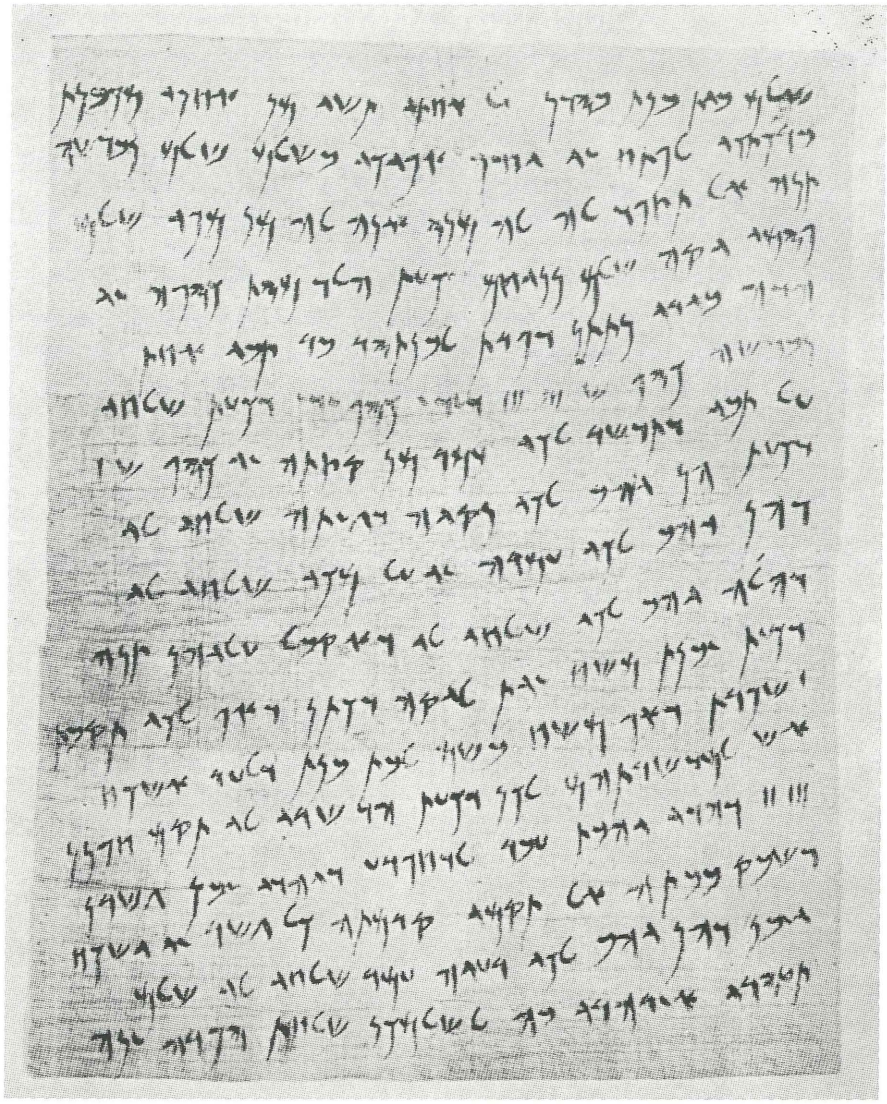

Fig. 110. Een der zg. Hermopolis Papyri (no. 2 in de editie van BRESCIANI-KAMIL = pl. II). Het schrift is wat cursiever dan dat van de oorkonden uit Elefantine.

is dus dezelfde als die der Elefantine-papyri. Dat het particuliere correspondentie betreft is ook voor het taalkundige onderzoek van belang. Terwijl de literaire teksten, akten en oorkonden de neiging hebben de traditionele, ambtelijke taal te gebruiken en — wellicht dankzij de kwaliteit van de schrijvers — de oude orthographie behoorlijk handhaven, zien we in deze

privé-brieven een veel lossere stijl, een gewone woordenschat en vrijere orthographie, die de werkelijke uitspraak wellicht beter tot uitdrukking brengt.

De door nieuw materiaal en hernieuwd onderzoek ingeluide renaissance van Elefantine-studies vond in 1968 zijn voorlopige bekroning in een samenvattende studie over alle aspecten van de teksten, met verwerking van heel de omvangrijke literatuur: B. PORTEN, *Archives from Elephantine. The Life of an Ancient Jewish Military Colony* (Berkeley and Los Angeles 1968, 8vo, 421 pag., 16 pl., prijs *f* 52.—). De juridische aspecten van de papyri hebben eveneens ruime aandacht ontvangen. R. YARON wijdde een serie gedetailleerde onderzoekingen aan het materiaal, dat hij samenvatte in zijn boek *Introduction to the Law of the Aramaic Papyri*, Oxford 1961 (8vo, 135 p.), waarin hij het schema van de oorkonden, rechtspraak en procedure, en het recht zelf — vooral toegespitst op personen (slaven, *patria potestas*, vrouwen; huwelijk, echtscheiding, etc.), bezit (erfrecht, verkoop, schenking, ruil, deling, vruchtgebruik enz.) en verplichtingen (lening, huur, pacht) — bespreekt, en besluit met een uiteenzetting over de vragen van rechtsvergelijking, toegespitst op het materiaal uit het Oude Nabije Oosten, Egypte en het joods talmoedische recht. Voorts verscheen van de hand van A. VERGER een studie *Ricerche giuridiche sui papyri aramaici di Elefantina* (Roma 1965; Studi Semitici 16). Tenslotte publiceerde Y. MUFFS in 1968 zijn boek *Studies in the Aramaic Legal Papyri from Elephantine* (Leiden 1968; Studia et Documenta VII) waarin hij zich speciaal bezighoudt met de oorkonden en terminologie betreffende bezitsverkrijging en bezitsoverdracht („acts of conveyance"), in hun historisch, oud-oosters perspectief, met het doel de herkomst en eigen aard van het aramese rechtsformulier te achterhalen.

Betekenis van de Elefantine-papyri

Alvorens in het kort stil te staan bij enkele van de belangrijkste resultaten en vragen van het moderne Elefantine-onderzoek, wil ik de betekenis van de teksten nog kort puntsgewijs typeren, om duidelijk te maken met welke vragen het hier gaat.

1) De Elefantine-papyri vormen de oudste documentatie op politiek, sociaal en religieus gebied betreffende een joodse gemeenschap, in de diaspora. Ondanks de vele gegevens uit het OT betreffende het volk Israel of het rijk Juda ontbreken uit deze periode ten enenmale rechtsoorkonden, administratieve oorkonden en privé-brieven. De brieven, huwelijkscontracten, schenkingsoorkonden, koopacten en leenoorkonden uit Elefantine zijn dan ook de oudste joodse documeten van deze aard. Ze nemen een belangrijke plaats in in de oudste fase van de joodse rechtsgeschiedenis, en noden a.h.w. tot

instructieve vergelijkingen met het jongere materiaal, bekend uit de contracten bij de *Wadi Murabba'at* gevonden en in talmoedische bronnen bewaard. Anderzijds mag men echter niet vergeten dat zij niet in het hebreeuws, maar in het rijksaramees zijn geschreven en dat de gemeenschap waaruit zij stammen er een was, die reeds geruime tijd Palestina verlaten had, functioneerde binnen het perzische rijk, en leefde tussen de egyptische cultuur. Het aramese formulier en de aramese taal — het rijksaramees was als *lingua franca* overal in het perzische rijk in gebruik en incorporeerde een belangrijk stuk babylonische rechtsterminologie — veronderstellen a.h.w. de opname van nieuwe, niet-joodse elementen. Het jarenlange verblijf in Egypte doet ernstig met de mogelijkheid van overname van egyptische elementen rekening houden. Een zorgvuldige terminologische en inhoudelijke analyse van het materiaal naar herkomst en betekenis is daarom een eerste vereiste.

2) De teksten bieden duidelijke historische aanknopingspunten met de boeken Ezra, Nehemia en 2 Kron. Het sprekendst is in dit opzicht de beroemde brief Cowley nr. 30 (duplicaat nr. 31; vertaling Ginsberg, ANET² p. 492), waarin de gemeenschap te Elefantine een beroep doet op de steun van de gouverneur van Juda, Bagohi, bij pogingen om toestemming te verkrijgen de door de Egyptenaren verwoeste tempel van Jahu te Elefantine te herbouwen. In de brief wordt vermeld dat men eveneens een schriftelijk beroep heeft gedaan op „Johanan, de hogepriester en zijn college te Jeruzalem en Ostanes, de broeder van Anani en de edelen der Joden", alsmede op „Delaja en Šelemja, de zonen van Sanballat, de gouverneur van Samaria". Bagohi was vermoedelijk de opvolger van Nehemia; Johanan is de hogepriester bekend uit Neh. 12, 22. Sommigen zien in Anani de Davidide vermeld in 1 Kron. 3, 24. Dat de Joden te Elefantine zich zowel op de perzische stadhouder van Juda als op de gouverneur van Samaria beriepen kan verbazen, daar Nehemia, Bagohi's voorganger, de broer van Johanan, wegens zijn huwelijk met een dochter van Sanballat uit Jeruzalem had verdreven (Neh. 13, 28). Daar het besluit tot herbouw (eveneens te Elefantine gevonden) uiteindelijk via Bagohi en Delaja gezamenlijk wordt uitgevaardigd, hebben zij elkaar hierin blijkbaar kunnen vinden. Men heeft wel vermoed dat Bagohi bij zijn sluimerende conflict met de Judese priesterschap juist bij Samaria steun zocht (vgl. K. GALLING, *Bagaos und Esra,* in *Studien zur Geschichte Israels im Persischen Zeitalter*, Tübingen 1964).

Tenslotte is te wijzen op het feit dat men een zekere Hananja, die tussen 420 en 410 optreedt ten behoeve van de Joden in Elefantine en zich in brieven tot hen richt, wel met de uit Neh. 1, 2v. en 7, 2v. bekende verwant van Nehemia heeft willen identificeren. Maar dit is onzeker (vgl. PORTEN p. 130v. en 279v.).

3) De papyri vormen één van de belangrijkste bronnen voor de kennis van het zg. rijksaramees, waartoe ook de aramese gedeelten in Ezra en Daniel behoren. Met name door de ontdekking van Aršames' correspondentie, de Hermopolis-brieven en de door KRAELING uitgegeven papyri is de basis voor de bestudering van deze taal zeer verbreed. Door dit materiaal wordt het mogelijk in de uniformiteit van deze officiële schrijftaal toch verschillen waar te nemen tussen een traditionele orthographie en een meer onder invloed van de spreektaal staande schrijfwijze, en de vraag te stellen of dergelijke verschillen ook met tijdsverschillen te correleren zijn. Dergelijke vragen zijn voor de geschiedenis van het Aramees — met name voor het ontstaan der latere dialecten — van groot belang, en kunnen ook bijdragen tot een mogelijke taalkundige datering van de aramese gedeelten van het O.T. Reeds nu kan men constateren dat de orthographie van de OT-ische gedeelten en de correspondentie van Asšam orthodoxer of traditioneler is dan die der Elefantine-papyri, terwijl de Hermopolis-brieven nog verder van de traditie verwijderd zijn. Vgl. behalve de taalkundige analyse bij de uitgevers ook J. C. GREENFIELD-B. PORTEN, *The Aramaic Papyri fom Hemopolis*, ZAW 80, 1968, 216-231 (vgl. ook P. GRELOT, RB 74, 1967, 432-7, en J. T. MILIK, Biblica 48, 1967, g46-622). Zijn hier tijdsfactoren in het spel of veeleer verschillen van milieu, schrijver en plaats?

Het nieuwe materiaal is — uiteraard behalve de pas in 1966 gepubliceerde Hemopolis-papyri — lexicaal verwerkt in HOFTIJZER's *Dictionaire des Inscriptions sémitiques de l'Ouest.* Een uitbouw — verwerking van nieuw materiaal; behandeling van de syntaxis — van LEANDERS grammaticale studie uit 1928 heeft nog niet plaats gevonden. Na het verschijnen van de eerste volledige oudaramese grammatica (R. DEGEN, *Altaramäische Grammatik,* Wiesbaden 1969), is een up-to-date grammatica voor de daarop aansluitende periode van het Rijksaramees een ernstig desideratum.

Oorsprong van de kolonie

Het nieuwe materiaal heeft voor de oplossing van de vraag naar de oorsprong van de kolonie geen nieuwe gegevens verschaft. PORTEN wijdt het eerste hoofdstuk van zijn boek aan deze vraag, en komt na tekening van de mogelijkheden en bestudering van het materiaal tot de onclusie dat een datum rond 650 v. Chr. het waarschijnlijkst is, d.w.z. de tijd van koning Manasse van Juda. Deze koning werd gedwongen troepen te leveren voor Aššurbanipals veldtocht tegen Egypte. De Aristeas-brief suggereert bovendien dat Psammetichus I rond 650, toen hij het Assyrische juk afschudde en de Ethiopiërs verdreef, steun kreeg van Judese huurtroepen. Herodotus vermeldt voorts dat er onder diens regering garnizoenen waren te Elefantine

en een tweetal andere plaatsen. Misschien hebben de joodse militaire kolonisten de naar Nubië gedeserteerde, ontevreden egyptische garnizoenssoldaten moeten vervangen. Neemt men aan dat deze militaire joodse kolonisatie rond 650 v. Chr. plaats vond, dan krijgt de vermaning in Deut. 17, 16, dat de koning zijn volk niet mag doen terugkeren naar Egypte, actualiteit. Deut. vermeldt daarbij dat dit gebeurde „om paarden te vermenigvuldigen", en wellicht had Manasse in dezen dezelfde oogmerken als Hizkia, die wagens en paarden uit Egypte betrok (Jes. 18, 20; 30, 1v.; 31, 1v.; 36, 9), misschien in ruil van het leveren van een contingent huursoldaten.

Deze oplossing blijft echter toch slechts een suggestieve mogelijkheid. Ook de periode rond 600 — tijdens de beslissende worsteling tussen Juda en Babylonië; tussen de troonsbestijging van Jojakim en de moord op Gedalja — biedt voldoende gegevens om een militaire emigratie aannemelijk te maken. Dan moet men denken aan Psammetichus II en Apries als belanghebbende faraos, en kan men gegevens uit Jeremia gebruiken. Het is natuurlijk mogelijk te veronderstellen dat een reeds bestaande kolonie in deze periode versterking ontving.

Indien men het ontstaan van de kolonie zo vroeg situeert valt vermoedelijk ook de stichting van de tempel — die er blijkens de brief Cowley nr. 30 reeds ten tijde van Cambyses verovering van Egypte (525 v. Chr.) was — nog in de 7e eeuw, d.w.z. eventueel voor de zg. deuteronomistische cultuscentralisatie in Jeruzalem. In de periode daarvoor zou de stichting in den vreemde van een eigen Jahu-tempel met volledige priesterschap en offerceremoniëel beter verstaanbaar zijn.

Dat de Joden zich ook later de aanwezigheid van deze verre kolonie bewust waren, kan men vermoedelijk afleiden uit Js. 49, 12, waar men met IQIsa wel moet lezen: „(ballingen zullen verzameld worden) uit het noorden en het westen en uit het land van de inwoners van Syene", en bedenken dat Syene en Elefantine vlak bij elkaar gelegen, nauw verbonden garnizoensplaatsen waren. Toegegeven moet worden dat men „Syene" ook kan interpreteren als „het verre Zuiden", zonder verdere concrete associaties met de kolonie, zoals ook Ez. 29, 10; 30, 6 spreekt van „van Migdol (in de Delta) tot Syene" (maar ook te Migdol waren Joden gevestigd, Jer. 44, 1).

De tempel van Jahu

De tempel van Jahu — in het voorgaande reeds genoemd — speelt in de geschiedenis van de kolonie en bij de bestudering van de godsdienst van de kolonisten een centrale plaats. De meeste gegevens hierover vinden we in de brieven en oorkonden behorend tot het archief van de priester Jedanja zoon van Gemarja, door de duitse opgravers ontdekt. Hij was gedurende

de laatste decennia van de 5e eeuw v. Chr. het geestelijke en bestuurlijke middelpunt van de kolonie, en zijn archief bevatte dan ook de belangrijkste documenten op het wel en wee van de kolonie als zodanig betrekking hebbend.

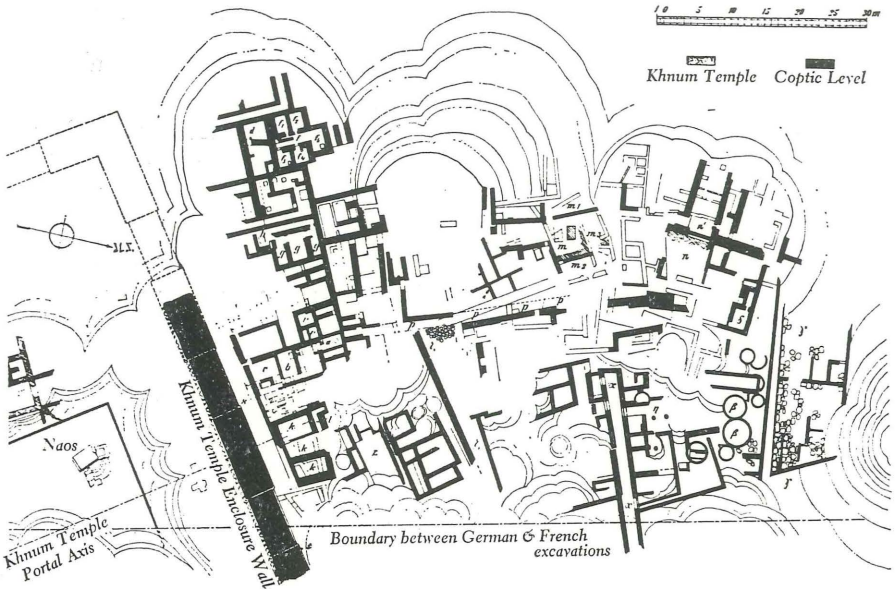

Fig. 111. Het door de Duitsers opgegraven westelijke gedeelte van de *kōm* van Elefantine, met links het domein (met de ringmuur) van de Chnoem-tempel. Aramese papyri werden vooral ontdekt in de huizen *k, m* en *n*. Het terrein tussen *k* en *m* komt het meest in aanmerking als standplaats van de Jahu-tempel, hoewel CLERMONT-GANNEAU van mening was dat deze zich bij γ (rechts beneden) bevonden moet hebben.
Naar Porten, Archives from Elefantine, fig. 27.

Uit het verzoekschrift tot herbouw van de verwoeste tempel vernemen we dat deze reeds in 525 v. Chr. bestond, en stenen pilaren, een cederhouten dakwerk, en vijf poorten van gehouwen steen, met deurvleugels in koperen hengels bezat. Helaas is het de archeologen niet gelukt in de ruïnes de juiste plaats of plattegrond van deze tempel te ontdekken, zodat men geheel op tekstgegevens is aangewezen. De tempel lag midden in de joodse woonwijk van Elefantine, en in de contracten betreffende bezitsoverdracht van huizen wordt herhaaldelijk vermeld dat percelen aan een bepaalde zijde grenzen aan de tempel. Een analyse van de gegevens over de ligging en afmeting der belendende percelen in de contracten bracht PORTEN tot de conclusie dat het tempeldomein minimaal 30 bij 10 meter groot is geweest.

In dit wel door een muur (met daarin de genoemde vijf poorten) omsloten terrein stond dan de kleinere eigenlijke tempel. PORTEN neemt aan dat deze op Jeruzalem georiënteerd was, al is er verschil van mening hoe de begrippen „boven" en „beneden" moeten worden geïnterpreteerd: t.o.v. de Nijl, naar egyptisch of naar aramees-babylonisch spraakgebruik (vgl. voor details PORTEN, *The Structure and Orientation of the Jewish Temple at Elephantine,* JAOS 81, 1961, 39v., naast B. COUROYER, *Le Temple de Yaho et l'orientation dans les papyrus araméens d'Éléphantine,* RB 68, 1961, 525v.; RB 75, 1968, 80-85).

Zoals gezegd werd de tempel in 410 v. Chr. door de egyptische priesters van de plaatselijke Chnoemtempel, met steun van de perzische militaire gouverneur (*frataraka*) Vidranga en zijn zoon, de commandant van het garnizoen te Syene, verwoest. Uiteindelijk werd, o.a. na een beroep op steun uit Jeruzalem, vergunning tot herbouw gekregen, welke vermoedelijk tijdens de regering van Artaxerxes II (vanaf 404 v. Chr.) werd gerealiseerd; Vidranga werd onterfd en ook lichamelijk gestraft.

De boeiende geschiedenis rond verwoesting en herbouw heeft sinds het bekend worden van de desbetreffende papyri in 1907 steeds in het centrum der belangstelling gestaan. Vele belangwekkende vragen vroegen hierbij om een antwoord; o.a. waarom men zich voor steun op Jeruzalem (en Samaria!) beriep; hoe de waardering van de Jeruzalemse priesterschap voor deze niet Jeruzalemse Jahwe-tempel was, en of de relatie Jeruzalem-Samaria (vermoedelijk nog vóór het eigenlijke Samaritaanse schisma dat men in de latere Hasmonese periode plaatst; vgl. J. D. PURVIS, *The Samaritan Pentateuch and the Origin of the Samaritan Sect,* Harvard 1968) bij de beleidsbepaling een rol speelde. We kunnen daarop hier niet verder ingaan; men vgl. de uiteenzetting van PORTEN op p. 278v. Wel willen we kort bespreken hoe men thans de aanleiding tot de verwoesting waardeert.

Reeds vroeg heeft men verstaan dat de aanwezigheid van een Jahu-tempel op het kleine eiland naast de oude, aanzienlijke tempel van de ramgod Chnoem (fig. 111), de wortels voor een conflict in zich borg. De stellig door een farao of vreemde overheerser toegestane stichting van de tempel en de cultus met zijn bloedige offers van schapen en geiten, zal juist voor deze priesterschap een aanstoot zijn geweest. COWLEY tekst 27 vermeldt dan ook dat het oogmerk van deze priesters o.a. was deze cultus tot stilstand te brengen. Dat de Eygptenaren zich met name hebben geërgerd aan de bloedige offers, o.a. van het in hun ogen heilige dier de ram, kan men afleiden uit de gang van zaken i.v.m. de herbouw. Terwijl de Joden Bagohi zijn medewerking verzoeken tot herbouw, o.a. met het argument dat er dan „weer spijs-, wierrook- en brandoffers gebracht zullen worden in Uw naam

en wij altijd voor U zullen bidden", ontvangen zij uiteindelijk permissie tot herbouw (COWLEY nr. 32; ANET² 592) van het „offerhuis van de God des hemels", „om op het altaar spijs- en wierrookoffers te brengen". In een ander document (COWLEY nr. 33) wenden de Joden zich noodgedwongen tot de satraap Aršames, met de woorden „laat de tempel van Jahu onze God in de vesting Elefantine [herbouwd worden], zoals hij vroeger was, maar er zullen geen schapen, ossen en geiten als brandoffer gebracht worden, maar alleen wierrook, spijs-, [en plengoffers]" (PORTEN 292v.). Men heeft zich ook afgevraagd of het elimineren van brandoffers en slachtoffers niet slechts ter willen van de Egyptenaren plaats vond, maar misschien ook i.v.m. verzet hiertegen door de Jeruzalemse clerus.

PORTEN heeft in zijn boek ook op andere wortels van dit conflict gewezen, gebruik makend van andere teksten uit het archief van Jedanja. De in een brief (COWLEY nr. 38, 7v.; PORTEN 280) gemaakte opmerking „Chnoem is tegen ons, sinds Hananja in Egypte (is), tot nu toe", wijst op een animositeit reeds vanaf 420 v. Chr. Deze Hananja nu is (uit Babylonië of Palestina?) naar Egypte gekomen om de belangen der Joden te behartigen en hen bij te staan. Hij schreef aan de joodse gemeenschap in 419 een brief, waarin hij hen op de hoogte stelde van een order van Darius II aan de satraap Aršames, dat de Joden met rust moesten worden gelaten. Hij voegt daaraan enkele belangrijke mededelingen toe inzake de viering van het Pascha-feest. De tekst van de brief is zeer gehavend maar de successieve studies van GALLING, GINSBERG, GRELOT en PORTEN hebben de inhoud met vrij grote zekerheid als volgt gereconstrueerd (PORTEN, 122v. en Appendix III): (r. 4v.): Nu dan, tel veer[tien] [dagen vanaf de eerste Nisan en vier het Pascha]. Van de 15e tot de 21e [Nisan vier het feest van de Ongezuurde Broden . . . .]. Weest rein en neemt u in acht. Verricht geen werk [op de 15e en op de 21e dag. Bier] moet ge niet drinken, noch iets gezuurds [eten. Eet ongezuurd brood van de 14e Nisan bij] zonsondergang tot de 21e Nisan [bij zonsopgang. Alles wat gezuurd is] moet ge in uw kamers brengen en verzegelen gedurende [deze dagen]".

Het paasfeest werd in Elefantine wel gevierd blijkens terloopse vermeldingen op twee ostraca. Misschien was het de taak van Hananja, evenals indertijd van Ezra in Juda, de Joden de preciese voorschriften nog eens in te scherpen, en aan te dringen op een compromisloos vieren van het feest (vgl. voor de vele beschouwingen aan het paasfeest te Elefantine gewijd PORTEN p. 128v.). In ieder geval sluit deze oproep aan bij de vermelding van het koninklijke bevel de Joden met rust te laten, zodat men kan aannemen dat hun juist i.v.m. het paasfeest overlast was aangedaan. Dit kan zowel geweest zijn wegens het slachten van het paaslam, als vanwege het feit dat bij deze

gelegenheid de verlossing uit en vernedering van Egypte werd herdacht. Beide elementen kunnen de egyptische priesters gestoken hebben.

Tenslotte mag men eventuele politieke, nationale aspecten niet vergeten. Al waren de buitenlandse garnizoenen dan wellicht ook door egyptische faraos het land in gehaald, nu fungeerden ze als werktuig van de perzische overheersers. Het joodse garnizoen beroemde zich er in zijn brieven o.a. op, dat Cambyses bij zijn komst juist de Jahu-tempel ongemoeid liet, en in een eerder schrijven, waarin de Joden zich beklagen over het optreden van de Chnoempriesters tegen hun cultus (COWLEY nr. 27), vermelden ze dat juist hun garnizoen bij de politieke onrust die uitbrak bij de dood van Artaxerxes I na 425 v. Chr., trouw was gebleven.

Dat de verwoesting valt in een periode waarin het perzische gezag minder sterk stond en de satraap Aršames tijdelijk niet in Egypte aanwezig was, wijst erop dat de egyptische priesters de kans grepen, die de politiek-militaire situatie hun bood. Dat zij de perzische gouverneur Vidranga op hun hand hadden is opmerkelijk; deze kan zijn omgekocht of eigen motieven gehad hebben om de Joden dwars te zitten, die wij niet kennen. Hij heeft hiervoor later zwaar moeten boeten.

Joden en Arameeërs

Een van de moeilijkste, maar ook boeiendste problemen der papyri was de onderlinge verhouding tussen het joodse en aramese element. Reeds spoedig na de ontdekking constateerde men — afgezien van het feit dat alle teksten in het arameés geschreven waren — op religieus gebied enkele syncretistische elementen, bewijzen van een verbinding tussen de verering van Jahu en die van arameés-kanaänietische godengestalten. Een van de verklaringen die men voor dit verschijnsel bood was dat de Joden van Elefantine in feite arameés-sprekende Samaritanen waren, uit Israel in Egypte terecht gekomen. Deze Samaritanen, na 722 door de Assyrieërs in Israel geïmporteerd, waren voor een groot deel afkomstig uit Syrië (Hamath, Ivva, Sefarvaim) en hadden blijkbaar hun eigen taal en ten dele godsdienst bewaard, hoewel ze het Jahwisme hadden aangenomen. Deze theorie — vooral door VAN HOONACKER voorgestaan; vgl. de lit. bij PORTEN p. 18 — vindt thans geen aanhangers meer, ook door een beter begrip voor de rol van het rijksarameés. Men is het er vrijwel over eens dat de joodse kolonisten uit Juda afkomstig zijn.

Verwarrend werkte het schijnbaar promiscue gebruik van de aanduidingen „Jood" en „Arameeër". Eenzelfde joodse kolonist kon worden aangeduid als „Jood uit Elefantine", „Arameeër uit Elefantine" en zelfs „Arameeër uit Syene" (cf. PORTEN 33). Het gebruiken van de term „Arameeër" laat zich

verklaren uit het feit dat ook de Joden aramees schreven en spraken, en voor Egyptenaren en Perzen dus (taalkundig gezien) Arameeërs waren. Hoewel de Joden gevestigd waren te Elefantine, bezaten sommigen land te Syene, en konden blijkbaar daarnaar benoemd worden. Wellicht ook was Syene het bestuurlijke centrum, en was „uit Syene" een aanduiding van de gehele militaire nederzetting Elefantine-Syene. Tgo Bagohi noemen de Joden zich „Joden uit Elefantine", tgo de satraap Aršames „Syeniërs, die landbezit hebben in de vesting Elefantine".

Dit alles neemt niet weg dat er wel degelijk een wezenlijk onderscheid bestond tussen (ethnisch gezien) Arameeërs en Joden. Met name door de Hermopolis-papyri is duidelijk geworden dat de eersten, vermoedelijk uiteindelijk afkomstig uit Syrië, te Syene woonden en daar tempels bezaten voor hun goden Nabû, Banit, Bethel en de „Koningen des Hemels". De eerste twee zijn oorspronkelijk babylonische goden, maar blijkens tekstgetuigenissen reeds vroeg door de Arameeërs geabsorbeerd; Bethel heeft niets te maken met het palestijnse Bethel, maar is een ook in inscripties gevonden zelfstandige syrisch-kanaänietische godheid; de „Koningin des Hemels" (*malkat šemayin*), ook uit het OT bekend, is waarschijnlijk dezelfde als ʿAnath, die in egyptische teksten hetzelfde appellatief ontvangt (vgl. PORTEN, 164v.; idem, *The Religion of the Jews of Elephantine in the light of the Hermopolis Papyri,* JNES 28, 1969, 116-121). Ook uit de Elefantine-papyri heeft men afgeleid dat typisch aramese schrijvers met name in Syene optreden, joodse daarentegen in Elefantine.

Dit onderscheid Elefantine — Syene of Joods — Aramees, betekent niet dat in de joodse gemeenschap niet allerlei arameïserende verschijnselen zijn te vinden. Deze zijn zowel van taalkundige, als van godsdienstige aard. In hoeverre in het rechtsformulier in de oorkonden gebruikt typisch aramese rechtsgebruiken zijn terug te vinden, is niet gemakkelijk uit te maken bij gebrek aan oudaramees vergelijkingsmateriaal (zie beneden).

Het taalkundige aspect biedt de minste problemen, sinds men zicht heeft gekregen op de rol van het rijksaramees, als *lingua franca* in het perzische wereldrijk gebruikt. Bovendien is thans duidelijk dat geheel Voor-Azië sinds de 8e eeuw v. Chr. in toenemende mate Aramees ging schrijven en spreken (bij het beleg van Jeruzalem in ca. 700 verstaat de bovenlaag wel, het gewone volk geen Aramees). Men kan aannemen dat de geëmigreerde Joden reeds enige kennis van het Aramees bezaten, en dat de taalkundige arameïsering in het buitenlandse garnizoen zich in de loop van de 6e eeuw v. Chr. snel voltrok. Wel heeft men opgemerkt dat de oudste tekst (eind 6e eeuw v. Chr.; COWLEY nr. 52) nog enkele zuiver hebreeuwse vormen en woorden tussen het Aramees bevat (cf. JAOS 89, 1969, 701 n. 63).

Deze arameïsering voltrok zich dermate grondig dat naast de spreektaal ook de, van nature traditionele, naamgeving erdoor werd aangetast. In een recente studie, *Aramaean Name-Types in the Elephantine Documents* (JAOS 89, 1969, 691-710) heeft M. H. SILVERMAN overtuigend aangetoond dat personen, die krachtens de prosopografie en geografische aanduidingen zeker Joden zijn, namen dragen die taalkundig gezien (klankleer, vormleer, woordenschat) aramees zijn. Soms vindt men het theofore element Jahu verbonden met aramese woorden. Dit behoeft z.i. niet te verbazen, omdat „joods" als ethnisch-religieus begrip geen contrast behoeft te zijn van „aramees", dat vooral taalkundig bepaald is. Een niet-hebreeuwse naam is daarmee niet per definitie niet-joods. Joden droegen namen van allerlei aard (o.a. in de latere diaspora).

SILVERMAN constateerde tevens dat een aantal namen, samengesteld met niet-jahwistische theofore elementen — met name *'ešèm*, *ḥèrèm*, en *bayt'el* (bethel) — vooral ook door Joden werden gedragen. Hij ziet in deze begrippen oorspronkelijk syrisch-kanaänietische theofore elementen, door de Arameeërs naar Egypte meegenomen, en daar mettertijd (vooral in het midden v. d. 5e eeuw) door de Joden in hun onomasticon opgenomen. Hij vat ze op als gehypostazeerde, vergoddelijkte kultische grootheden: *'āšām*, „schuldoffer", *ḥèrèm*, „gewijd, taboe bezit", *bayt'el*, „tempel" (ALBRIGHT dacht resp. aan „naam", „heiligheid", en vatte de begrippen abstracter op). Dergelijke hypostazen leenden zich eerder tot overname door de Joden dan de eigenlijke godengestalten zelf. Wel moet SILVERMAN toegeven dat *bayt'el* (zie boven) een zelfstandige goddelijke figuur is geworden, die n.b. in Syene een eigen tempel bezat, zodat het gebruik hiervan in de persoonsnamen een duidelijk bewijs van syncretisme is (anders: PORTEN, p. 333).

Dit syncretisme blijkt ook op ander vlak. Ten eerste is daar de grote zg. „collectelijst", die tientallen joodse namen bevat en begint met: „namen van het joodse garnizoen, die zilver aan Jahu de God gaven". Na opsomming van de gevers — elk met 2 sikkels — en vermelding van het totaalbedrag, volgen de regels: „126 sikkels zilver voor Jahu; 70 sikkels voor Ešembethel; 120 sikkels voor Anathbethel". De eerste indruk is dat ook andere goden, wier namen zijn samengesteld met de zojuist genoemde theofore elementen, delen in deze „aan Jahu" gegeven gelden. Voorts is daar het feit dat bij processen en in eden Joden uit Elefantine behalve bij Jahu (COWLEY nr. 6 en 45) ook zweren bij een egyptische godin, Sati, en bij Ḥèrèm (?) en Anathjahu (deze eed moet afgelegd worden op een heilige plek, *msgd*, COWLEY nr. 44; vgl. PORTEN p. 154 en Appendix III), en bij Ḥèrèmbethel. In de meeste gevallen zijn het de Joden die tot de eed geroepen worden en men mag (ook al houdt men rekening met de tussenpersoon van de niet-

joodse schrijver) aannemen dat men hen eden heeft laten zweren bij godheden, die hun reëel gezag inboezemden, zodat ze zich niet tot een meineed verleid zagen. Tenslotte is daar het feit dat in de correspondentie de groetformules niet alleen de zegen van Jahu, maar ook die van „alle goden" en eenmaal (een ostracon) zelfs van „Bêl, Nabû, Šamaš en Nergal" over de geadresseerde inroepen. Hierbij kan men met meer recht een en ander op rekening zetten van de niet-joodse schrijver (een andere mogelijkheid is „goden" als plur. majestatis te zien; zelfs de brief van Hananja inzake het Pascha noemt „de goden" = „God" (?)).

Ondanks de vele problemen die de interpretatie van de „collectelijst" biedt (vgl. PORTEN p. 160v. en Appendix IV), met name ten aanzien van het aantal personen en de getallen, schijnt deze toch van een duidelijk syncretisme te getuigen. Het bestaan van naast Jahu genoemde gestalten als Ešembethel en Anathbethel, en vooral Anathjahu, bij wie de eed wordt afgelegd, is reeds veelzeggend. PORTEN benadrukt het inofficiële karakter van de collectelijst en acht het mogelijk dat het afdragen van bedragen aan andere godengestalten slechts een „goodwill gesture" van de Joodse gemeenschap via haar priester Jedanja was. Dit lijkt mij te ver te gaan. Bovendien zag hij het gros der eigennamen met *'ešèm, ḥèrèm* en *bayt'el* samengesteld nog als niet-joods, wat volgens SILVERMAN onjuist is.

Zonder de talrijke problemen te willen bagatelliseren die op dit punt rijzen, en een uiterst critische benadering overbodig te achten, kan men m.i. toch een duidelijke mate van syncretisme constateren. De nauwe relaties op officiëel en privé-terrein (via de militaire organisatie, via economische banden, transacties, gemengde huwelijken etc.) met de aramese zusterkolonie, en de geïsoleerde positie ver in het zuiden van Egypte, moeten haast wel tot religieuze mengvormen hebben geleid. Daarmee is niet ontkend dat de dienst van Jahu, gestimuleerd door zijn tempel en priesterschap, centraal bleef staan tot de laatste decennia toe.

Als men in het OT constateert welke vreemde religieuze invloeden zich in een stad als Jeruzalem onder Manasse (7e eeuw v. Chr.; volgens PORTEN de tijd van de emigratie der kolonisten te Elefantine) lieten gelden, en hoe de dienst van Jahwe verbonden werd met vreemde religieuze elementen behoeft men zich niet over de praktijken te Elefantine te verbazen. Met name de cultus van de „Koningin des Hemels" vond reeds in het pre-exilische Juda aanhangers, en werd ook door de Joden (Jer. 44) naar Egypte geëxporteerd. Wanneer men deze godin met PORTEN e.a. gelijk mag stellen met Anath (een stèle uit Beth-Sjan noemt ᶜAnath de „Koningin des hemels, de meesteres van alle goden"), kan men constateren dat de associatie tussen Jahwe en deze godengestalte in Elefantine o.a. voortleefde in de figuur

van Anathjahu, misschien vereerd in de tempel van de „Koningin des Hemels" te Syene. Fungeerde Anath in Anathjahu als gemalin van Jahu, of was zij de naam voor een attribuut of manifestatie van Jahu (vgl. „Astarte naam van Baᶜal" uit Ugarit en Sidon, en „Tinnit, gelaat van Baᶜal" in Carthago; vgl. PORTEN 171)? Welke gestalten of hypostasen achter Ešembethel, Ḥèrèmbethel en Anathbethel schuil gaan, is nog moeilijk uit te maken. Duidelijk is wel dat in deze combinatie Bethel als echte godennaam fungeert, en dat dergelijke gestalten geen jonge, voor Elefantine typische, creaties zijn. Reeds in het vazalverdrag tussen Esarhaddon van Assyrie en Baᶜal van Tyrus (begin 7e eeuw v. Chr.) komt volgens R. BORGER (VT 7, 1957, 202v.) de godheid ᶜAnathbethel naast Bethel alleen voor: kol. IV, 6: d*Ba-a-a-ti-ilī* d*A-na?-ti-Ba-a-*[*a-ti-il*]*ī*. Trouwens blijkens Appendix V bij PORTEN komen ook buiten Elefantine vele persoonsnamen voor, die Bethel als theofoor element bevatten.

In een volgend artikel zal nader worden ingegaan op de rechtsoorkonden, het gewoonterecht dat daaruit af te lezen is, en de problemen op rechtsvergelijkend gebied, die rijzen als men de oorsprong en eigen aard van het aramese formulier wil vast stellen. Dit in aansluiting bij de studies van YARON en MUFFS.

K. R. VEENHOF

PALESTIJNSE ARCHEOLOGIE

Sinds 1968 bestaat er in ons land een „Palestijns Archeologische Werkgezelschap", dat diegenen verenigt, die zich krachtens universitaire leeropdracht, eigen studie of uit speciale belangstelling op wetenschappelijke wijze willen bezig houden met de archeologie van Palestina. Het wil in werkvergaderingen problemen, methoden en nieuwe resultaten bespreken en zo een gedachtenuitwisseling bevorderen. Daarnaast wil het ook een bijdrage trachten te leveren om de belangstelling die er in wijder kring voor de Palestijnse archeologie bestaat te voeden, door het verstrekken van informatie en het publiceren van artikelen, overzichten e.d. Tot de wijdere categorie van belangstellenden zullen vermoedelijk vooral theologen en leraren behoren, die zich op dit gebied willen oriënteren i.v.m. het onderwijs dat zij geven, en verder amateurs in de echte zin des woords.

Het bestuur van „Ex Oriente Lux" heeft een verzoek van het Palestijns Archeologisch Gezelschap ontvangen om geregeld een aantal pagina's in ons bulletin „Phœnix" te mogen vullen, om daarin de voor een wijdere kring van belangstellenden bestemde resultaten in de vorm van artikelen, overzichten e.d. te kunnen publiceren. Bestuur en redactie zijn op dit verzoek ingegaan, in de overtuiging dat zich juist onder de leden van ons Genoot-

schap velen bevinden, die belangstelling voor Palestina hebben, en dat de gevraagde samenwerking een betrouwbare en regelmatige informatie op dit belangrijke gebied zal verzekeren, en zo de inhoud van „Phœnix" ten goede zal komen.

Voortaan zullen de lezers dan ook in ons bulletin de rubriek „Palestijnse Archeologie" aantreffen, die door het Palestijns Archeologisch Werkgezelschap of zijn leden zal worden gevuld in overleg met de redactie. De eerste bijdrage is van de hand van Drs C. H. J. DE GEUS, die tevens als secretaris van het werkgezelschap fungeert (adres: Mozartstraat 29, Groningen).

REDACTIE

AMORIETEN EN KANAÄNIETEN

Professor KATHLEEN KENYON behoeft voor de lezers van Phœnix geen introductie. Aan haar opgravingen in Palestina, eerst in de vijftiger jaren te Jericho en daarna bij Jeruzalem, is in dit tijdschrift natuurlijk aandacht besteed [1]). Met de bewerking van haar „Schweich Lectures" uit 1963, die in 1966 verscheen onder de titel *Amorites and Canaanites* [2]), was dat echter nog steeds niet het geval.

Door de vooral methodisch zo belangrijke opgravingen van Miss KENYON, is Tell es-Sultan/Jericho, archeologisch gesproken, de best bekende tell van Palestina geworden. Met de gegevens van Jericho als uitgangspunt geeft Miss KENYON nu, alweer strict archeologisch, een „stratigraphie comparée" van Palestina en West-Syrië uit de Midden-Bronstijd. D.w.z. ruim genomen de periode van 2300-1500 v.o.j. Hiervan vormen de eerste vier eeuwen de zogenaamde „Tussenbronstijd" (afgekort: IB) [3]); de laatste vier de eigenlijke Midden Bronstijd, de periode waarin de cultuur van Kanaän haar hoogtepunt bereikte. Natuurlijk was over deze periode al veel bekend uit literaire bronnen, speciaal uit Egypte. Maar de archeologen zaten met een groot aantal verschillende gegevens die zij nog niet aan elkaar konden passen. De opgravingen te Jericho leverden een hoeveelheid gegevens en materiaal op, dat ten dele ook al bekend was uit andere grotere opgravingen in West-Syrië, — met name die te Oegariet, Byblos en Megiddo — ten dele hiermee nauw verwant bleek. Het bijzondere van het werk van Miss KENYON

1) Phœnix II_2, V_2, XI_1.

2) KATHLEEN M. KENYON, *Amorites and Canaanites*. (The Schweich Lectures of the British Academy, 1963) XVI + 80 blz., 40 figuren en 30 platen. Oxford Univ. Press for the British Academy, London 1966, geb. Sh. 30/—.

3) Intermediate Bronze. Deze aanduiding is eigenlijk afkomstig van P. W. LAPP, maar wat handzamer dan die van Miss KENYON zelf: EB-MB. Voor de opgravingsresultaten zelf zij de Nederlandse lezer allereerst verwezen naar: KATHLEEN M. KENYON, *Archeologie in het Heilige Land*. Aula 173, blz. 138-205.

is vooral, dat door haar streng stratigrafische methode de relatieve chronologie (populair gezegd: de volgorde) van deze gegevens uit Jericho boven elke twijfel vast kwam te staan. Met deze zekerheid als uitgangspunt kan nu vervolgens het materiaal uit de andere steden en uit een ander soort opgravingen, opnieuw geordend worden. Nogmaals: alleen al doordat dit nu mogelijk is, heeft Miss KENYON de archeologie van de héle Levant een beslissende stap verder gebracht!

De Vroege-Bronstijd in Palestina — ruwweg 2800-2300 v.o.j. — was een periode die voorlopig nog in veel raadselen gehuld blijft. Meestal neemt men aan dat de bevolking reeds voor het merendeel uit semieten bestond [4]). Dit wordt voornamelijk gebaseerd op enige persoonsnamen van Syrische vorsten die uit teksten uit het Oude Rijk in Egypte bekend zijn. De bevolking leefde in grote steden, die in de loop van deze periode versterkt werden met zeer zware muren. Aan deze cultuur komt zo ± 2300 een vrij abrupt eind. Deze datum berust op een hele reeks C^{14}-dateringen in verschillende steden. Het einde van Jericho moet vrij dramatisch geweest zijn: de verwoesters stookten buiten de muur een geweldig groot vuur. Een vuur dat dagen moet hebben gebrand tegen de meters dikke muur van in de zon gedroogde kleitichels. De dikke aslaag van dit vuur is in het wandprofiel duidelijk herkenbaar. Door de overwaaiende vonken ontstonden allerlei branden in de stad, terwijl de muur zelf ging scheuren en verbrokkelen door de ongelijkmatige verhitting. Het woord „verwoesters" is met opzet gekozen. de stad werd totaal verwoest en niet weer opgebouwd. De nu volgende IB-periode heeft op de tell van Jericho maar weinig sporen achter gelaten: wat aardewerk en resten van heel eenvoudige huisjes. Dat aardewerk is totaal verschillend van dat uit de voorafgaande periode. De IB-periode, die zoals gezegd duurde van ± 2300-1900 was men vroeger steeds „kwijt". D.w.z. bij opgravingen trof men onder de eerste stad uit de Midden Bronstijd, steeds de laatste uit de Vroege Bronstijd aan. De tussenliggende vier eeuwen waren archeologisch „weg". Dit hiaat is te Jericho op sensationele wijze opgevuld door de vondst van een grote necropool ten noorden van de tell. Daar werden maar liefst 346 schachtgraven uit deze periode gevonden. In tegenstelling tot de bewoning op de tell zelf, zijn deze graven allerminst primitief. Zij worden door Miss KENYON op grond van technische kenmerken en op grond van de aard der bijgaven, in vijf duidelijk verschillende groepen verdeeld. Opvallend is, dat in deze graven voor het eerst op grote schaal het gebruik van metaal blijkt. In de Vroege Bronstijd schijnt het gebruik

4) Semieten niet te verstaan als *ras*aanduiding, want een semietisch ras heeft voor zover we weten nooit bestaan. Het woord duidt alleen de sprekers van een semietische taal aan!

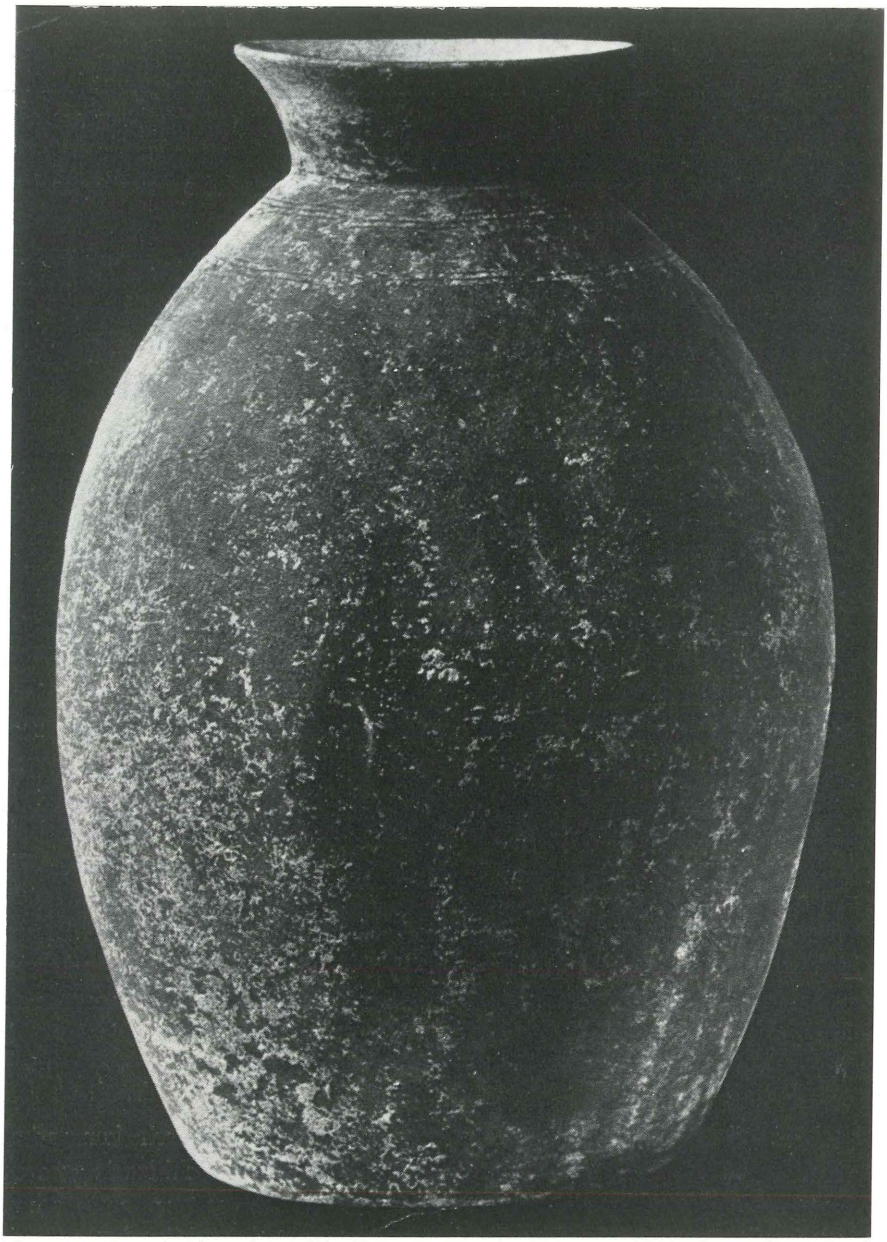

Fig. 112. Pot uit Tussenbronstijd. Hoogte ongeveer 40 cm. Typische kenmerken zijn de volkomen platte bodem en het ontbreken van oren of handvaten. Het lichaam van de pot is met de hand gevormd, met behulp van een mal, maar de hals is gedraaid. Dit is een voorbeeld van het „flaring-rim" type, dat vooral in Jericho werd gevonden. Hiernaast staat een type met een hals die recht overeind staat als een priesterboord, het „collared-rim" type. Dat wordt voornamelijk in zuid-west Palestina aangetroffen. Omdat de hals apart vervaardigd werd, werd hij ook vaak weggelaten.

van metaal nog vrij zeldzaam geweest te zijn. Opvallend is ook, dat het gebruikte metaal aanvankelijk koper was en pas later brons. Ook deze metalen voorwerpen, voornamelijk wapenen en sieraden, staan technisch op een hoog peil.

De argumentatie verloopt nu aldus: door de zeer verfijnde techniek van de opgravingen te Jericho is deze IB-periode met zekerheid in de stratigrafie gelocaliseerd. Op grond van het in dit stratum voorkomende aardewerk kon bewezen worden dat de graven bij deze periode horen. Hiermee zijn tevens de koperen wapens in deze periode thuisgebracht. In haar *Amorites and Canaanites* vervolgt Miss KENYON nu deze wapens en dit aardewerk ook buiten de grenzen van het eigenlijke Palestina. Hieruit blijkt dat ze in geheel West-Syrië voorkomen, van Oegariet in het noorden tot Hama en Qatna in het oosten. Al zijn ze dan vaak door de verschillende opgravers in de meest verschillende perioden gedateerd [5])! En nu blijkt overal hetzelfde beeld op te duiken: een veel primitievere, ja vaak zelfs armzalige bewoning van de tell zelf en daarnaast rijke vondsten aan metalen voorwerpen. Ook het aardewerk uit deze periode is beslist niet van slechte kwaliteit. C. F. A. SCHAEFFER schreef deze metalen voorwerpen in Oegariet toe aan verder onbekende „*porteurs des torcs*" n.a.v. een typerend halssieraad.

Op grond van deze in hoofdzaak juist gebleken waarnemingen en conclusies, stelt Miss KENYON vervolgens een theorie op om deze waargenomen verschijnselen ook te verklaren. En alweer moet men daar grote bewondering voor hebben, want op zuiver archeologisch terrein zijn er helaas maar weinigen die het aankunnen om hun vondsten op een dergelijke verantwoorde wijze in een groter verband te plaatsen. En die dan bovendien met verantwoorde theorieën komen waarmee ook de filoloog en de historicus kunnen werken. Deze theorie houdt dan in, dat de genoemde verschijnselen niet te verklaren zijn als een terugval in de barbarij, maar als de aflossing van een fase van urbanisatie (de Vroege Bronstijd), door één met een niet-sedentair karakter. M.a.w. de nederzettingen van de IB-periode à la Jericho of zelfs de zeldzame uitzonderingen van steden die zich enigszins konden handhaven in deze tijd, zoals waarschijnlijk Megiddo, waren toch niet meer dan centra van rondtrekkende herderstammen. Hier waren hun trefpunten en hun markten en hier begroeven zij hun doden. De vijf verschillende grafstijlen bij Jericho wijzen op het bestaan van duidelijke verschillen tussen de stammen. Ook het feit dat deze graven steeds secundaire bijzettingen bevatten, wijst op nomaden: de onvergankelijke delen van onderweg overledenen werden meegenomen en eens per jaar op de stambegraafplaats bijgezet.

5) In de twintiger jaren vond Sir FLINDERS PETRIE een dergelijke necropool bij Tell el Ajjul; deze werd door hem gedateerd in het chalcoliticum! (± 3500 v.o.j.).

Deze theorie lijkt vrij voor de hand liggend, toch zou zij heel belangrijk zijn als ze juist was. Dat zou nl. niet meer of niet minder betekenen, dan dat we nu voor het eerst de nomadenbevolking van het Oude Nabije Oosten archeologisch in onze vingers krijgen! De cultuur van nomaden en halfnomaden is in de Orient steeds geweldig belangrijk geweest. Ja men mag wel zeggen dat zij steeds die der stadstaten gecomplementeerd heeft. Archeologisch beschikte men wel over abundante hoeveelheden materiaal uit de steden, maar de steppebewoners bleven onvindbaar en ongrijpbaar. Miss KENYON gaat echter nog een stap verder: zij identificeert de dragers van de IB-nomadencultuur met de verwoesters van de Vroege Bronstijdsteden. Zij wijst dan op het feit dat Mesopotamië in dezelfde periode ook veel te lijden had van nomaden die het cultuurland teisterden: de zogenaamde Amurrū. Dit woord betekent „westerlingen". De Amurrū kwamen ook in hoofdzaak uit het binnenland van Syrië. Op grond van het aardewerk probeert Miss KENYON nu aan te tonen dat de dragers van de IB-cultuur in de Levant óók diep uit Syrië kwamen, of in ieder geval nauw verwant waren aan de bevolking van Centraal-Syrië. Beide groepen mogen derhalve geïdentificeerd worden als *Amorieten*!

Dit betekent dat de term „Amorieten" nu dus ook in de archeologie geïntroduceerd is, om daarmee de herderstammen aan te duiden, die zich na ± 2300 v.o.j. overal in de cultuurlanden van het Oude Nabije Oosten manifesteren en die zich vervolgens ruim 1500 jaar kunnen handhaven in het heuvelland en in de steppegebieden tussen het voor landbouw geschikte areaal en de eigenlijke woestijn. Als zodanig functioneert de term „Amorieten" in principe ook in het Oude Testament, aldus Miss KENYON. Op grond van de literaire gegevens concludeert zij dan ten slotte nog, dat deze Amorieten zuivere semieten waren.

In het begin van het tweede millennium begint de urbanisatie zich echter te herstellen, om vervolgens zo tussen 1700 en 1500 haar hoogste bloei te bereiken. Dit herstel gaat aanvankelijk heel langzaam en de oudste sporen van de nieuwe stadscultuur liggen buiten het eigenlijke Palestina. Het „epicentrum" van deze nieuwe cultuur was Byblos. Dit was één van de weinige steden waar een rest van de oorspronkelijke bevolking zich heeft kunnen handhaven tegenover de opdringende Amorieten, al hebben deze wel hun sporen in de stad achtergelaten! In Palestina zelf schijnt Megiddo een parallel geval geweest te zijn. Zeer belangrijk is dat Miss KENYON deze nieuwe cultuur, die van Byblos uitstraalt, als autochtoon beschouwt [6]). Au-

6) Hierin volgt Miss KENYON professor W. F. ALBRIGHT, wiens opvattingen in dezen nogal omstreden waren.

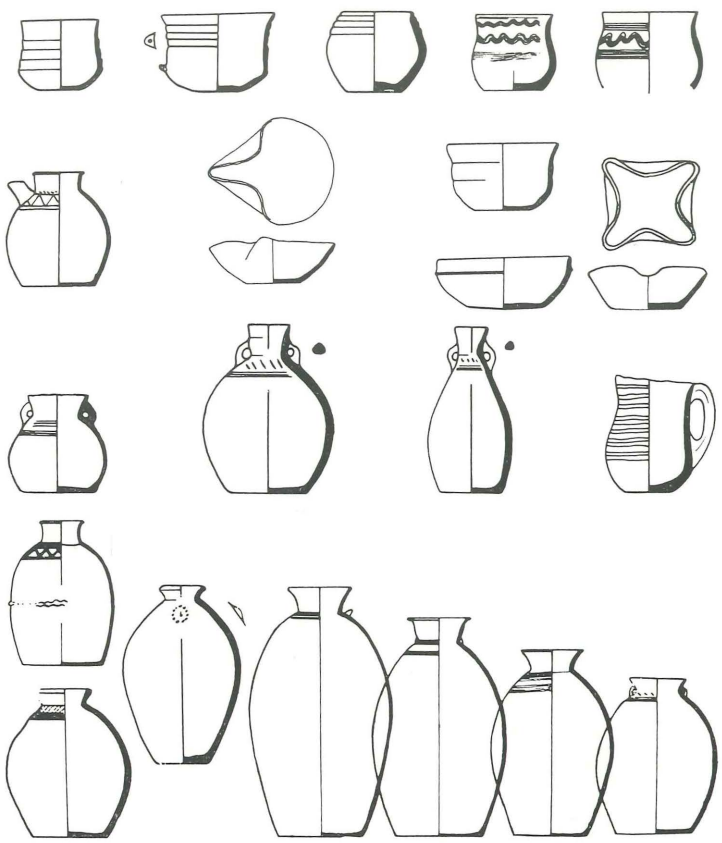

Fig. 113. Enige van de meest gangbare aardewerktypen uit de Tussenbronstijd.
Qadmoniot II, 2, 1969, p. 47

tochtoon en bovendien niet ontwikkeld uit de cultuur der IB-periode! Deze cultuur ontstaat uit een samensmelting van een aantal elementen: a) de nog aanwezige oude bevolking; b) de reeds genoemde „*porteurs des torcs*" die zich vooral in de kuststeden handhaafden en hun metallurgie daar verder ontwikkelden, waarbij koper steeds meer vervangen werd door brons; c) ongetwijfeld ook wel enige Amorietische elementen; d) iets later komen daar Hurrietische en Indogermaanse elementen bij, terwijl ook invloeden vanuit het Aegeïsche gebied merkbaar worden. Uit deze vier componenten ontstaat de cultuur van de Midden-Bronstijd. Deze cultuur had steeds haar centrum in het eigenlijke Kanaän/Foenicië en heet daarom terecht Kanaänietisch. De dragers van deze principieel verstedelijkte en sterk op handel en ambacht gerichte cultuur, waren de *Kanaänieten.*

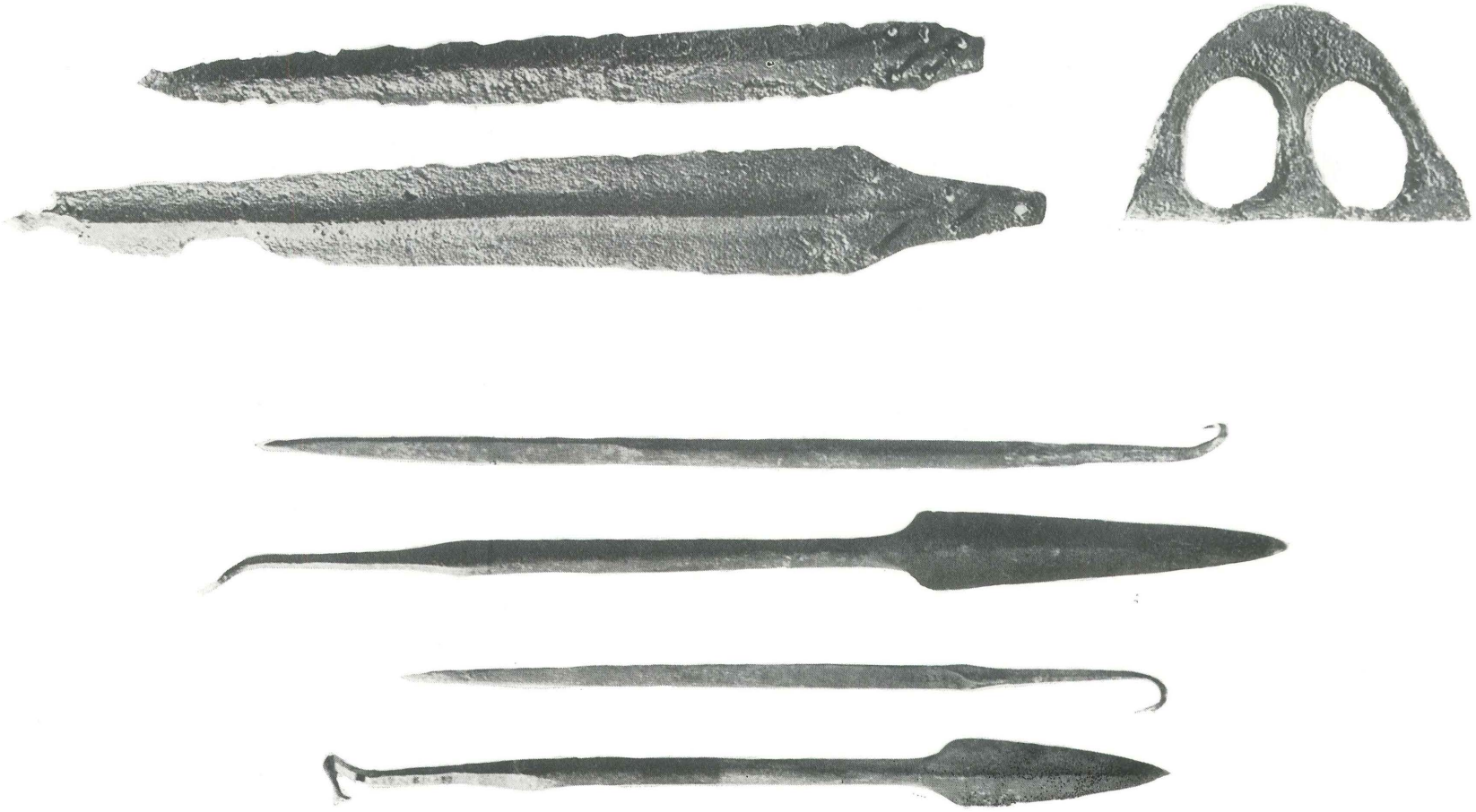

Het is misschien wel aardig er op te wijzen dat ruim een halve eeuw geleden professor F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL ook reeds in de Amorieten het zuiver semietische element zag en bij de Kanaänieten allerlei vreemde invloeden mee zag spelen [7]).

Met behulp van deze theorie probeert Miss KENYON niet alleen het gebruik van de termen Amorieten en Kanaänieten in het Oude Testament te verklaren, zij wijst er ook op dat het nu tevens mogelijk is een verklaring te geven voor het raadselachtige en hoogst onwaarschijnlijke bevolkingshiaat in Transjordanië. Voorheen nam men steeds aan, op grond van het oppervlakteonderzoek van N. GLUECK, dat de complete Midden Bronstijd op enkele incidentele uitzonderingen na in Transjordanië afwezig was en dat het gebied derhalve onbewoond moet zijn geweest in die tijd. Nu men de IB-cultuur weet te herkennen en men haar ook op grote schaal in Transjordanië aantreft, vermoedt Miss KENYON dat deze IB-cultuur ten oosten van de Jordaan niet verdrongen werd door de MB-cultuur en dus gewoon voortduurde! Dat betekent dat er in het Overjordaanse bijna 1000 jaar een cultuur geheerst heeft van rondtrekkende herderstammen. Deze theorie van Miss KENYON wordt voor een deel bevestigd door de vondsten van dr H. J. FRANKEN in Deir 'Allā! Tot slot moet er nog op gewezen worden, dat Miss KENYON vanuit deze visie op de beide gedeeltelijk contemporaine culturen der Amorieten en Kanaänieten, ook nog een bijdrage levert aan de oplossing van het al zo lang klemmende probleem van de Hyksos. Speciaal ten aanzien van de materiële cultuur in de zogenaamde Hyksostijd (± 1750-1600) in Palestina, hebben haar opgravingen in Jericho veel nieuw materiaal opgeleverd. Op grond van het gelijk blijven van de basiscultuur en de gelijktijdige introductie van vreemde elementen — met name op het gebied van de steden- en vestingbouw — kiest zij voor de mogelijkheid dat de Hyksos een van buiten komende heersersklasse vormden, die de aanwezige cultuur niet wezenlijk aantastten [8]).

Het behoeft geen betoog meer, dat Miss KENYON een bewonderenswaardige bijdrage heeft geleverd aan een synthese van tot dan zo verwarde en

7) Fr. BÖHL, *Kanaanäer und Hebräer.* Leipzig 1911.

8) Voor het Hyksosprobleem is er nu J. VAN SETERS, *The Hyksos. A New Investigation.* New Haven/London 1966.

Fig. 114. De drie meest kenmerkende metaalvondsten uit de Tussenbronstijd. Linksboven een zogenaamde „fenestrated axe". Dit type strijdbijl schijnt hoofdzakelijk een ceremoniële functie gehad te hebben. Bij de lanspunten rechts is de „hooked tang" typerend, een angel waarmee de punten vastzitten in de schacht. Linksonder twee zwaarden. Deze hebben steeds de vorm van een langgerekte, regelmatige driehoek.

Qadmoniot II, 2, 1969, tgo. p. 46.

vaak strijdige gegevens. Met name heeft zij historici en filologen, die al meer dan veertig jaar met het probleem van de Amorieten worstelen, archeologisch enige vaste grond onder de voeten gegeven. En ook veel theologen zijn haar dankbaar, want de komst van de Amorieten na 2300 schijnt ook een oplossing te kunnen geven voor de „trek" van de aartsvaders, speciaal natuurlijk van Abraham.

Het spreekt vanzelf dat *Amorites and Canaanites* niet het laatste woord vormt over deze materie [9]). Dat het een uiterst belangrijke discussiebijdrage en een nieuw uitgangspunt betekent, staat vast !

C. H. J. DE GEUS

BOEKENNIEUWS

Kunst van het Oude Nabije Oosten

HANS KAYSER, *Ägyptisches Kunsthandwerk. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber* (Braunschweig, Klinkhardt und Biermann, 1969; geb., 8vo, vii + 354 pag., met 16 kleurenplaten en 311 afbeeldingen; prijs: *f* 75.—-. Niet alleen om hun tempels, graven, reliefs en wandschilderingen zijn de Egyptenaren bekend; evenzo om de vele vormen van kunsthandwerk, die zich veelal kenmerken door een technisch voortreffelijke afwerking en fijne smaak. In het hier aangekondigde boek, verschenen in de serie „Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde" (deel 26), geeft de auteur een zeer heldere uiteenzetting over het rijke materiaal dat als „kunsthandwerk" is samen te vatten. De fraaiste produkten stammen met name uit een aantal belangrijke schat- of grafvondsten — al komen ze in allerlei hoeveelheid en kwaliteit uiteraard bij elke opgraving te voorschijn — die op p. 2-10 kort worden gememoreerd. Dergelijke vondsten verklaren niet slechts de hoge kwaliteit, maar ook de vaak zeldzame goede staat waarin dergelijke oude produkten — b.v. meubelstukken van hout — tot ons gekomen zijn. T.a.v. de artistieke kwaliteiten schrijft de auteur: „De fantasie, die de oude Egyptenaren bij de vervaardiging van hun produkten van kunsthandwerk aan de dag hebben gelegd is wel levendig, maar niet rijk te noemen. De vormen van deze voorwerpen zijn bijna steeds zakelijk, eenvoudig en streng, en de versiering berust op veelvoudige variaties op een aantal steeds terugkerende motieven. Soms geometrisch, zoals zigzag- en golflijnen, spiralen, schaakbordpatronen en cirkels, in steeds variërende composities; dan weer motieven aan de natuur ontleend: veren, rosetten, lotusbloemen, knoppen,

9) Schrijver dezes heeft in een artikel getiteld „De Amorieten in de Palestijnse archeologie: Een recente theorie kritisch bezien" (Ned. Theol. Tijdschrift XXIII (1968/69) blz. 1-24), Miss KENYONS theorieën proberen te toetsen aan recenter materiaal.

papyrus, bloemenhangers en guirlanden, en afbeeldingen van zoogdieren, vogels en vissen. Daarnaast veel goddelijke symbolen en heilbrengende tekens, o.a. aan het hieroglyphenschrift ontleend (o.a. anch-teken; wedjetoog, papyrusplant en djed-pilaar). Ook het schrift zelf werd als artistiek middel gebruikt''. Na vervolgens kort de ontwikkeling van de stijlen getekend te hebben, behandelt de auteur achtereenvolgens de volgende materialen en produkten: steen, potterbakkersleem, egyptische fayence, glas, metalen, sieraden, metalen voorwerpen, hout en ivoor, meubels, vlechtwerk en weefkunst, en tenslotte leer. Telkens wordt eerst een overzicht geboden van de technische en ambachtelijke kanten van materiaal en product, en kort de historische ontwikkeling van techniek en ambacht getekend, waarna de voornaamste producten en typen in een chronologische volgorde worden gepresenteerd. Zowel de technische als de kunstzinnige aspecten komen in de duidelijke tekst en de vele, zorgvuldig gedrukte afbeeldingen goed tot hun recht. De auteur heeft de laatste uit een groot arsenaal van voorwerpen gekozen, o.a. dankbaar gebruik makend van de hem in de Egyptische verzameling van het Pelizaeus-Museum te Hildesheim — welks directeur hij is, en waarvan hij de fraaie collectie beschreef: *Das Pelizaeus-Museum in Hildesheim,* Hamburg 1966 — ter beschikking staande mogelijkheden. Het voor verzamelaars en kunsthistorici zeer aantrekkelijke boek wordt besloten met een 'Zeittafel', een glossaar van vaktermen, en een bibliographie. Deze kan binnenkort verrijkt worden met het in JEOL 21 te verschijnen artikel van G. GOYON, over de oud-Egyptische steenboortechniek: *Les instruments de forage sous l'Ancien Empire Egyptien* (met vele afb.).

W. WOLF, *Frühe Hochkulturen. Ägypten, Mesopotamien, Ägais.* Belser Stilgeschichte deel 1. (Chr. Belser Verlag, Stuttgart, 1969; 8vo, geb., 208 pag. met 182 afb. waarvan 40 in kleur; prijs *f* 25.—). Het eerste deel van de serie 'Belser Stilgeschichte' (totaal twaalf delen; intekenprijs *f* 20.— per deel) is gewijd aan de kunst van het Oude Nabije Oosten en de Aegeische wereld. De redactie van deze serie is van het juiste standpunt uitgegaan dat een serie, die een totaaloverzicht wil bieden van de Europese kunst, het niet kan stellen zonder dit deel, gewijd aan een drietal kunstprovincies, die zowel door de artistieke waarde van hun voortbrengselen, als door hun uitstraling naar het Westen, een onmisbare achtergrond voor de Europese kunst vormen. Na een korte historische inleiding worden van de drie genoemde gebieden telkens achtereenvolgens architectuur, beeldhouwkunst, reliefs en schilderkunst (de laatste twee als een eenheid beschouwd onder de titel 'Flachbild') behandeld; bij de Aegaeis tevens de beschildering van keramiek en de wandschildering, terwijl aan Mycene een aparte paragraaf

is gewijd. De zo ingedeelde algemene typeringen worden telkens gevolgd door een uiteraard selectieve, maar representatieve reeks afbeeldingen, van voortreffelijke kwaliteit, deels in kleuren. Afzonderlijke bijschriften geven nadere informatie. Het boek als geheel geeft de lezer een goed beeld van de kunst der betreffende landen, al is de tekst misschien wat te beknopt, en moest de selectie der afbeeldingen noodgedwongen beperkt blijven tot het gebodene. Dit bracht o.a. mee dat aan andere kunstuitingen — de zg. 'kleinkunst', (beschilderde) ceramiek, glyptiek, terracottas, sieraden — weinig of geen aandacht kon worden besteed in tekst of afbeeldingen. De noodzaak tot beperking doet zich soms enigszins voelen in de bijschriften bij de afb., waar soms een wat uitvoeriger informatie gewenst ware geweest. Niet overbodig ware b.v. geweest de vermelding dat de foto van de ziqqoerrat van Ur, nr. 97, deze laat zien in zijn huidige staat, na een zeer grondige restauratie en reconstructie. Afb. 112 stelt krachtens het bijschrift Sargon voor, hoewel in de tekst wordt gezegd dat dit onzeker is, en men eerder aan Naram-Sin denkt. Bij de paragrafen aan architectuur gewijd, zouden enkele plattegronden welkom zijn geweest. Dit neemt echter niet weg dat met de voor tekst en afbeeldingen beschikbare ruimte het maximum is gedaan.

ANTON MOORTGAT, *The Art of Ancient Mesopotamia. The Classical Art of the Near East* (London, Phaidon Press, 1969; klein 4to, geb., x + 356 p., waarvan 150 pag. platen met 370 afb., 117 fig. in de tekst; prijs *f* 57.—). De Phaidon Press, die vorig jaar het monumentale werk over de kunst van Egypte, van de hand van HIRMER-LANGE-OTTO publiceerde (vgl. Phœnix XV, 239), presenteert thans een omvangrijke en rijk geïllustreerde kunstgeschiedenis van het Oude Mesopotamië, een vertaling van een in 1967 in het Duits verschenen uitgave, van de hand van ANTON MOORTGAT, gedurende vele jaren hoogleraar voor de archaeologie van het Nabije Oosten te Berlijn. Het boek bevat, zoals in het voorwoord wordt vermeld, a.h.w. een samenvatting van de inzichten in en interpretaties van de genoemde kunst, in zijn colleges gegeven. Behalve de uitvoerige tekst, waarin naast algemene typeringen van kunstperioden en kunstvormen, tal van individuele kunstproducten gedetailleerd worden beschreven en geïnterpreteerd, bevat het boek een grote collectie zeer fraaie afbeeldingen, waarin ook de zegelafrollingen — waarvan MOORTGAT vroeger een omvangrijke aparte studie wijdde — met bijna 90 afbeeldingen goed zijn vertegenwoordigd.

Het boek omvat een vijftal hoofdstukken, voorts uitvoerig notenmateriaal, dat ook de literatuur vermeldt, een kaart en een index. De auteur gaat uit van de z.g. korte chronologie, en verwijst daarvoor naar zijn bijdrage in SCHARFF-MOORTGAT, *Ägypten und Vorderasien im Altertum,* 1950. Afgezien

van de omstreden vraag of dit de meest waarschijnlijke chronologie is, is het jammer dat het onderhavige boek, waarin de historische periodisering zo'n belangrijke rol speelt, niet nogmaals een op de kunstgeschiedenis toegespitst tabellarisch, historisch overzicht biedt; ook zou nuttig geweest zijn een vergelijkend overzicht van de terminologie voor de verschillende perioden in gebruik (waarover bij de verschillende auteurs geen *communis opinio* bestaat; hierin hadden ook in de MOORTGAT-school gangbare typeringen als „Mesilim-Periode", „Imdugud-Sukurru-Periode" nader gedefiniëerd kunnen worden).

Het grootste gedeelte van tekst (p. 1-74) en illustraties (p. 163-260; 311-316) is gewijd aan de kunst van het 3e mill. v. Chr., eindigend met de ondergang van Ur-III en de vroeg oud-babylonische tijd. Deze periode is niet alleen zeer lang, maar ook door vele kunstwerken (vooral sculptuur) en stijlen rijk gedocumenteerd. Het is volgens de schrijver de periode waarin de „klassieke kunst van Mesopotamië" zijn vorm kreeg en de „modellen, waarop de beginselen van de klassieke kunst rusten, door Sumeriërs en Akkadiërs werden geschapen". De volgende hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de 'oud-babylonische kunst' (ruwweg eerste helft 2e mill. v. Chr.; gekenmerkt door een magere documentatie, vooral op het gebied van de sculptuur; p. 75-92; p. 261-273); de ondertitel van dit hoofdstuk „de kunst gedurende de periode van de Kanaänietische Eerste Dynastie van Babylon" bevat het omstreden begrip „Kanaänietisch", wat bepaalde ethnisch-kulturele implicaties heeft, maar waarvoor men thans, m.i. beter, de term 'amorietisch' gebruikt. Vervolgens de 'middel-babylonische (kassietische) kunst', zich kenmerkend door nieuwe impulsen en nieuwe vormen (o.a. in de zegelkunst; het baksteenrelief in de architectuur; de *kudurru* met zijn reliefs en symbolen) [1]) en door het verdwijnen van andere typische kunstproducten (bidbeelden; votief plaques; overwinningsstèles — of is dit laatste aan het toeval van de archeologie te wijten?) (p. 93-103; p. 274-278). Hoofdstuk vier is gewijd aan de oud-, middel- en laat-assyrische kunst (begin 2e mill. v. Chr. tot ca. 600 v. Chr.). De meeste aandacht ontvangt uiteraard de laatste periode, die van de nieuw-assyrische architectuur, sculptuur, wandreliefs en wandschilderingen, die een gedetailleerde, en rijk geïllustreerde beschrijving ontvangt; t.a.v. de middel-assyrische kunst rijst de vraag naar eventuele vreemde beïnvloeding, in verband waarmee aandacht wordt geschonken aan de Choerrietische kultuur van Mitanni en vondsten te Alalach en Ugarit (p. 104-157; p. 279-310). Tenslotte beschrijft de auteur

1) Een uitvoerige ikonographische analyse van de reliefs en symbolen der zg. *kudurru*'s of grensstenen vindt men thans van de hand van U. SEIDL, in *Baghdader Mitteilungen* IV, 1969.

de 'nieuw-babylonische epiloog', waarbij vooral de (tempel)architectuur met zijn bekende reliefs van geglazuurde baksteen, aandacht ontvangt (p. 158-162; 311-313).

Naast een geargumenteerde periodisering, stylistische analyse, en uitvoerige beschrijving van de kunst en de kunstvoortbrengselen, legt de schrijver ook telkens nauwe verbindingen tussen de 'geest' en geschiedenis van het Oude Mesopotamië en zijn kunst. Verbanden worden gelegd met het optreden of domineren van bepaalde volken (Sumeriërs, Akkadiërs, maar ook de 'kanaänietische' dynastie van Ḫammurapi, de Choerrieten, de Arameeërs), met de politieke en religieuze ideologie en in het bijzonder met de visie op en uitoefening van het koningschap. Zo is het verschil tussen de Babylonische en Assyrische kunst volgens de schrijver voor een groot deel een resultante van een geheel verschillende conceptie van het koningschap en de rol van Aššur naast die van Marduk. Ook kent hij een dominerende invloed aan bepaalde koningsgestalten toe, die duidelijk hun stempel gezet zouden hebben op de kunst: Ḫammurapi, Aššurbanipal, Nebukadnezar e.a. Wat de oudste periode betreft speelt de visie op de religieuze gedachtenwereld der Sumeriërs en Akkadiërs uiteraard een dominerende rol bij de exegese der kunstproducten. Het is een bekend feit dat er t.a.v. de interpretatie van deze politieke, religieuze, ideologische en ook ethnische realiteiten in de Assyriologie nog lang geen *communis opinio* heerst, en dat de denkbeelden door de auteur hier ontvouwd voor discussie vatbaar zijn (en blijkens de publicaties zijn geweest). Dat neemt niet weg dat een dergelijke reconstructie van de „Sitz im Leben" van de kunst, ondanks de daaraan verbonden risico's, onmisbaar is. Het boek van MOORTGAT biedt deze en op boeiende en duidelijke wijze, en vraagt zo om een nieuwe kritische bezinning.

Ethiopische rotsarchitectuur

GEORG GERSTER, *L'Art Éthiopien. Églises Rupestres* (Genève, Weber S. A. d'Éditions; Paris, Zodiaque; 4to, geb., 148 p. tekst + 192 pag. foto's, waarvan 67 in kleuren; 123 fig. in de tekst; prijs *f* 90.—). Al degenen, wier belangstelling voor de ethiopische kunst, o.a. door de reportages over het bezoek van de koningin aan Ethiopië, is gewekt, kunnen hun hart ophalen aan dit prachtige boek, fraai gedrukt, voorzien van een uitvoerige tekst en een weelde aan afbeeldingen. Van de twee voornaamste takken van de ethiopische kunst, de kleinkunst (met name de verluchting van handschriften) en de architectuur, is de laatste het onderwerp van deze uitgave. Het is een grootse beschrijving en presentatie van de wonderbaarlijke rotsarchitectuur van het christelijke Ethiopië, voor velen vrijwel onbekend en daarom nieuw en fascinerend. Tevens een appel op wetenschappelijk be-

studering en met name conservering van deze talloze monumenten, die ten dele met de ondergang worden bedreigd.

Het boek is niet slechts een fraai fotoboek, met de noodzakelijke begeleidende tekst. Het is een artistieke en tegelijk wetenschappelijke presentatie van het materiaal, met gebruikmaking van de beschikbare literatuur (bibliografie p. 114-147), stoelend op resultaten en afbeeldingen door de auteur zelfs tijdens talrijke onderzoekingstochten verzameld. Bovendien heeft hij zich verzekerd van de medewerking van een aantal van de beste deskundigen op het gebied van het oude en middeleeuwse Ethiopië, die niet alleen de beschrijvende tekst hebben verrijkt, maar ook via een vijftal bijdragen een korte typering van de kultuurhistorische context hebben gegeven: J. LECLANT, over de archeologie van het oude Ethiopië (p. 29-36); R. SCHNEIDER, over de geschiedenis van het christelijke Ethiopië (36-42); E. HAMMERSCHMIDT, over de orthodoxe ethiopische kerk (42-51); D. BUXTON, over de ethiopische architectuur uit de Middeleeuwen (51-61); en J. LEROY, over de schilderkunst gedurende dezelfde periode (61-70). Dan volgt als hoofddeel de beschrijving en afbeelding van de monumenten, beginnend bij het bergklooster Dabra Dāmo, en eindigend met de fraai gesculptuurde, draagbare altaren van Ṭelāsfarri Eṣṭifānos en de aan Maria gewijde koepelkerk van Bethlehem in Gāyent. Daartussen laat de schrijver de lezer kennis maken met de verschillende typen rotskerken — grotkerken, gebouwd binnen in een grot; 'krypte-kerken', in de rots uitgehouwen, en bestaande uit zalen, gangen en nissen; 'semi-monolithische kerken', kerken als het voorgaande type, waarbij drie wanden losgemaakt zijn van de omringende rots; en tenslotte de echte 'monolithische kerken, gebouwd uit één massief stuk rots, aan allen zijden van de rots vrijgemaakt. Uitvoerige aandacht wordt geschonken aan de wijze van constructie, de architectonische vorm, de interne decoratie met reliefs en frescos en de geschiedenis der bouwwerken. Een zeer geslaagd en in ieder opzicht verrassend boek, dat velen voor het eerst zal laten kennismaken met een nieuwe kunstprovincie, op de „grens van Oost en West, een scharnier tussen het Byzantinisme en de Romaanse kunst".

World Archaeology, een nieuw tijdschrift

In 1969 werd in Engeland een nieuw internationaal archaeologisch tijdschrift gestart onder de naam „World Archaeology", een pretentieuze naam, die echter gezien de rijk gevarieerde inhoud van de eerste nummers, de aankondiging van onderwerpen die in de volgende jaargangen zullen worden behandeld, en de indrukwekkende staf van medewerkers uit vele landen, niet onrechtmatig is. Het is een tijdschrift dat driemaal per jaar verschijnt, met een totale omvang van ca. 400-450 pag., tegen een gematigde prijs van

ca. *f* 30.— per jaar. Uitgever is Routledge and Kegan Paul, Henley on Thames, England, die zorg draagt voor een zeer goede uitvoering. De themas die in komende nummers zullen worden behandeld zijn „Analyse", „De vroege mens", „Stadsarchaeologie", voorts voor de toekomst „technologische vernieuwingen", „sociale structuren", „kunst en ontwerp" e.a. Hier vragen we speciale aandacht voor nr. 2 van oktober 1969, gewijd aan het thema „Techniques of chronology and excavation". Het bevat bijdragen van H. L. THOMAS-R. W. EHRLICH, „Some problems in chronology" (handelend over een aantal chronologische knelpunten van de oudheid, de mogelijkheden en problemen van de C_{14}-methode (o.a. in verband met de nieuw berekende halfwaarde-tijd van C_{14}: 5730 $\pm$ 30 jaar), in vergelijking met eigen archaeologische of epigrafische dateringen, dendrochronologie enz. E. K. RALPH-M. C. HAN beschrijven de methodiek en mogelijkheden van de zg. thermoluminiscentie als dateringsmiddel. Het is een methode toepasbaar op gebakken aardewerk, en dus van belang tot aan de periode van het 7e mill. v. Chr. De methode is gebaseerd op het feit dat aardewerk door het bakken onder hoge temperaturen via zijn electronen thermoluminiscent licht afgeeft, en in de daaropvolgende periode zijn potentieel aan thermoluminiscentie geleidelijk weer opbouwt. Bij verhitting door de archaeoloog komt dit vrij en is meetbaar, waarbij de hoeveelheid thermoluminiscentie indicaties geeft over de ouderdom van de scherf. Dat zich hierbij vele problemen voordoen, i.v.m. verschillende samenstelling van de klei, de wijze waarop het stuk is bewaard, e.d. zal niet verbazen. Door vergelijking met de gegevens van C_{14}-methode, met door andere omstandigheden exact gedateerde stukken, enz., kan de methode archaeologisch en technisch worden verfijnd. Dankzij deze methodiek kon men reeds zg. Etruskische terracottas en Romeinse tegels als vervalsingen identificeren. Andere artikelen zijn: J. G. EVANS, Land- en zoetwaterweekdieren in de archaeologie: chronologische aspecten; W. SHAWCROSS, Archaeologie met een korte, geïsoleerde tijdsscala: Nieuw-Zeeland; M. DOLLEY, Middeleeuwse Britse en Ierse munten als dateringsgegevens voor de archaeoloog. Andere artikelen dragen de titels „Metres, areas and robbing"; „Some aspects of the excavation of timber buildings"; „Building in ancient India"; „The myth of the mother-goddess"; „Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains". De artikelen, hoewel zeker niet uitsluitend voor de archaeoloog bestemd, veronderstellen een behoorlijke vertrouwdheid met archaeologische methodieken en problemen.

Tyrus

Als vervolg op haar vorig jaar besproken boek over Byblos, heeft NINA JIDEJIAN thans het licht doen zien *Tyre through the Ages* (Dar el-Mashreq/

Librairie Orientale, Beirut, 1969; 4to, geb., xxii + 264 pag., waarvan 100 met afb.; prijs *f* 58.—). De opzet en uitvoering van dit boek zijn gelijk aan die van het aan Byblos gewijde deel: even rijk geïllustreerd, zorgvuldig gedrukt, en met een even goed gedocumenteerd en goed leesbaar tekstgedeelte, dat, met gebruikmaking van veel letterlijke citaten uit oud-oosterse en klassieke bronnen, een beeld schetst van de archaeologie, geschiedenis en cultuur van deze phoenicische handelsstad. Opnieuw blijkt het bronnenmateriaal voor de oudere perioden schaars te zijn, terwijl ook de archaeologen nog amper tot de pre-klassieke strata zijn doorgedrongen. Tegenover een gemis aan eigen Tyrische inscripties uit de eerste helft van het 1e mill. v. Chr., staat een vgl. met Byblos rijkere informatie via het OT (David/Salomo sluiten verbond met Hiram i.v.m. de tempelbouw; latere samenwerking bij scheepvaart; optreden van Izebel) via de Assyrische koningsinscripties (oa. het fragmentarisch bewaarde verdrag tussen Esarhaddon en Baᶜalu van Tyrus) en via de Tyrische koningsannalen, in fragmentarische vorm overgeleverd door Josephus, in citaten van Menander van Ephese. De schrijfster heeft deze bronnen zo volledig mogelijk gebruikt en voor de latere perioden naast de beschrijvingen in klassieke auteurs ook gebruik gemaakt van bevindingen en tekeningen van vroegere reizigers en onderzoekers. De periode die zij beschrijft loopt tot en met de Kruisvaarderstijd. I.v.m. de Cadmus-legende wijdt zij voorts aandacht aan de vroege relaties tussen Griekenland en Voor-Azië (p. 33-37), terwijl zij besluit met een speciaal hoofdstuk over het Tyrische purper (p. 143-159), een internationaal gevraagd handelsproduct, waaraan de stad een deel van zijn welvaart had te danken. Wat de archaeologie betreft zijn het meest dominerend de onderzoekingen naar de structuur van de oude havens, de vestingwerken, en de vondsten uit de klassieke en byzantijnse periode, waarmee met name de namen van ERNEST RENAN, DENYSE LE LASSEUR, A. POIDEBARD en M. CHÉHAB zijn verbonden. Evenals in het deel over Byblos zijn literatuur- en notenopgaven zeer verzorgd (p. 249-256). We veroorloven ons de volgende opmerkingen: de meest recente bewerking van Esarhaddon's verdrag met Baᶜalu van Tyrus is R. BORGER, *Die Inschriften Asarhaddons*, 1956, p. 109v. Enkele studies van Israelische geleerden hadden vermelding verdiend: J. LIVER, *The Chronology of Tyre at the Beginning of the First Mill. B.C.*, IEJ 3, 1953, p. 113; en vooral de belangwekkende opmerkingen van B. MAZAR, *The Philistines and the Rise of Israel and Tyre*, Proc. Israel Acad. of Sciences and Hum. I, 1964, nr. 7. In Jeruzalem werd in 1965 voorts een nog niet gepubliceerde dissertatie verdedigd onder de titel: *The History of Tyre from the Beginning of the Second Mill. until the Rise of the Assyrian Empire*, door M. J. KATZENSTEIN. Het werk van W. B. FLEMING, *History of Tyre*, 1915, is onlangs herdrukt.

Persepolis

DONALD N. WILBER, *Persepolis. The Archaeology of Parsa, seat of the Persian Kings* (Cassel, London, 1969, 8vo, geb., XVIII + 120 pag., 90 ill.; prijs *f* 26.—). Persepolis, het oude Parsa, geldt terecht als een van de architectonische wonderen van het Oude Nabije Oosten, en is beroemd om zijn kunstproducten, met name de indrukwekkende reliefs op de fassaden van de trapopgangen, in de portalen, langs de wanden, in de deurnissen en op de kapitelen van de zuilen. Behalve wat direct voor de bezoeker zichtbaar is, zijn er de minder in het oog lopende ontdekkingen op archaeologisch, kunsthistorisch, geschiedkundig en epigrafisch gebied. De meeste gegevens hierover zijn te vinden in de omvangrijke opgravingsverslagen, maar zijn voor de niet-vakman niet gemakkelijk toegankelijk. Om in deze lacune te voorzien heeft de schrijver zijn boek geschreven. Aan de hand van een groot aantal zeer duidelijke illustraties en plattegronden wordt een helder overzicht geboden van wat het begrip Persepolis inhoudt: een presentatie van architectuur en sculptuur, maar ook een interpretatie van de vele vragen die in verband hiermee op cultuurhistorisch gebied rijzen. De vijf capita zijn getiteld: 'Parsa, Symbol of Empire'; 'The Achaemenids and their Relationship to Parsa'; 'The Structures at Parsa'; 'The Reliefs at Parsa'; en 'Parsa, from its Burning until today'. Zowel voor de bezoeker van deze stad, als voor de geinteresseerde thuis, een zeer goede gids.

Carthago

De boeiende geschiedenis van de phoenicische kolonie Karthago, zelf later het centrum van een koloniaal rijk en een van de grote machten uit de oudheid, wordt volgens de jongste gegevens beschreven in het boek van G. C. PICARD-C. PICARD, *The Life and Death of Carthage. A survey of Punic history and culture from its birth to the final tragedy* (London, 1968, Sidgwick and Jackson, 8vo, 362 p., met 48 pl.; prijs *f* 32.—). De schrijvers — professor PICARD is oud-directeur van de oudheidkundige dienst te Tunis en doceert romeinse archeologie aan de Sorbonne — willen de geschiedenis van Carthago beschrijven, met meer nadruk op de interne politieke, sociale en religieuze verschijnselen en hun historische ontwikkeling, dan in het verleden wel gedaan is. Toen bestond de neiging de interne zaken van Carthago als een vrij statische grootheid te beschouwen (o.a. dankzij een ongenuanceerd gebruik van de klassieke bronnen), en haast alleen betekenis toe te kennen aan de buitenlandse politiek: de opbouw van het koloniale imperium, de botsingen met Grieken en Romeinen. Veel wat uit de — beter gedocumenteerde — jongere perioden bekend is door schriftelijke bronnen en archeologische vondsten, heeft men trachten terug te projecteren in de

eerste eeuwen van Carthago, wat volgens de auteurs (zij noemen de voorbeelden van de cultus van Tanit als moedergodin, of het bestuurssysteem der *suffeten*) ongeoorloofd is. De behandeling in dit boek is dan ook strikt chronologisch, waarbij in ieder der hoofdstukken (= perioden) de vraag gesteld wordt naar sociale, economische, godsdienstige en bestuurlijke vormen. Het eerste caput behandelt de stichting en oudste geschiedenis tot aan de Magonieden (ca. 550 v. Chr.; met een appendix over de riten in de *tofeth* en het *moloch*-offer); Hfdst. twee behandelt de Magonieden, ca. 550-396 v. Chr. (met een appendix of de authenticiteit van het verhaal over Hanno's wereldreis) en bespreekt de relatie met de griekse koloniën en het verbond met de Etrusken (vgl. nu de phoenicisch-etruskische bilingue uit Pyrgi). Hoofdstuk drie is gewijd aan de periode van de oligarchie, 396-263 v. Chr., een periode met ingrijpende politieke (feitelijke einde van de monarchie) en religieuze veranderingen. De volgende hoofdstukken handelen over de eerste oorlog met Rome (264-241 v. Chr.), de Barcidische revolutie (241-219 v. Chr.), Hannibal, en de ondergang van Carthago. Met behulp van de vele platen en met verwerking van de vele archeologische gegevens wordt licht geworpen op de materiële en geestelijke cultuur van de stad.

Iraanse bronzen

Nu de aandacht van de lezers door de bijdragen van Prof. VANDEN BERGHE is bepaald bij de Luristan-bronzen, verdient in deze rubriek zeker vermelding een belangrijke studie van P. CALMEYER, *Datierbare Bronzen aus Luristan und Kirmanshah* (Berlin 1969, De Gruyter; Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 5; 4to, geb., 202 p., 115 fig., 8 pl.; prijs *f* 112.—). Het boek is een grootse poging de omstreden problemen rond herkomst en datering der iraanse bronzen op te lossen. De schrijver is een van de beste kenners van het materiaal, zoals blijkt uit diverse publicaties op dit terrein (publicatie van de bronzen uit de 'collectie Bröckelschen'; uitvoerige studies over de bronzen situlae (knopbekers) en teugelringen). Hij komt in zijn studie vooral in verzet tegen de pogingen om de „Luristan-bronzen" als één gesloten groep te beschouwen en als geheel (met uitzondering van stukken die men atypisch, archaisch of geïmporteerd acht) in één bepaalde periode te dateren. Zo zag GODARD er in hoofdzaak kassietische produkten uit de 12e eeuw v. Chr. in, terwijl GHIRSHMAN de gehele groep toewees aan de Kimmeriërs, en in de 7e-8e eeuw plaatste (de met spijkerschrift beschreven stukken zouden door hen vooral in Babylonië buitgemaakt zijn).

Met gebruikmaking van alle voor datering ter beschikking staande gegevens komt CALMEYER tot een veel genuanceerder beeld. De bronzen, blijkens

de vondstgegevens (25 verschillende plaatsen) vooral uit Luristan en Kirmanshah afkomstig, bestrijken een periode van vele eeuwen: vanaf de Mesilim-tijd (midden 3e mill. v. Chr.) tot de nieuw-assyrische tijd (7e eeuw v. Chr.). Dit resultaat bereikt hij door een zorgvuldige analyse van alle gegevens die stukken en groepen chronologisch kunnen plaatsen. Vooral duidelijke typologische of stylistische relaties met gedateerde stukken of typen uit de „Umwelt" (vooral Mesopotamië en Elam) en de inscripties die koningsnamen noemen (grotendeels mesopotamische vorsten) wijzen hier de weg, terwijl ook de ikonographie zijn bijdrage levert. Via een chronologische en typologische periodisering onderscheidt hij 68 verschillende groepen, die voor datering duidelijke gegevens of aanknopingspunten bieden (teugelringen, bijlen, hakken, pikkels, hellebaarden, dolken, pijlpunten, knotskoppen, helmen, beslag van pijlkokers en zwaardscheden, nappen, schalen, kannen, knopbekers, topstukken van standaarden, wangstukken van paardebitten, klokken, hamerkoppen e.a.). Soms was het mogelijk een groep stukken exact te dateren en te localiseren. Zo onderscheidde de auteur in zijn bijdragen in BJV 5-7 een „westiraanse bronswerkplaats uit de 10/9e eeuw v. Chr. tussen Zalu Ab en het gebied van Kakavand". In andere gevallen is een dergelijke precisie uiteraard niet haalbaar.

De auteur onderscheidt een aantal bloeiperioden van de bronscultuur: a) de archaische en sub-archaische periode (pre-akkadisch tot aan Šulgi, d.w.z. de 2e helft 3 mill. v. Chr.); b) een nog niet exact te dateren periode in de vroeg-oudbabylonische tijd, die de schrijver wegens de kwaliteit van de producten (plasticiteit; eenheid voorwerp/versiering/afbeelding; aggressiviteit van de stijl) klassiek wil noemen, zich o.a. kenmerkend door grote onafhankelijkheid t.o.v. de Umwelt, en beïnvloeding vanuit het iraanse achterland; c) een voor de inheemse stijl belangrijke maar nog moeilijk grijpbare periode rond het midden van het 2e mill. v. Chr. (periode der 'Bergvolken'); d) de 13e eeuw v. Chr., de midden-kassietische tijd, met invloed uit Babylonië en Elam; e) de Isin-II tijd (vooral 11e en begin 10e eeuw v. Chr.); f) de inheemse stijlen tussen 1200-900; g) inheemse stijl ten tijde van het nieuw-assyrische rijk.

In een apart hoofdstuk worden alle spijkerschrift-inscripties op de bronzen (met recent of nog ongepubliceerd materiaal erbij ca. 100 stuks) getranscribeerd en geanalyseerd naar type, inhoud en namen (goden, plaatsen, koningen, ambtenaren). De moeilijke vraag hoe dergelijke inscripties met vooral babylonische konings- en beambtennamen (ook elamietische personen komen voor) op iraanse bronzen te verklaren zijn wordt opnieuw onder ogen gezien. De schrijver wil de beschreven voorwerpen als wijgaven aan goden of tem-

pels zien, door in Iran aanwezige koninklijke ambtenaren of officieren op stukken van inheems fabrikaat namens hun heer, of uit eigen beweging aangebracht. Het is opvallend dat juist die babylonische koningen voorkomen, van wie min of meer bekend is dat zij militaire belangen in West-Iran hadden. Later kunnen deze stukken bij plunderingen door nieuwe iraanse stammen uit de tempels verdwenen zijn, en als privé-bezit in graven zijn terecht gekomen.

Het is onmogelijk hier nog op andere in dit omvangrijke werk aangesneden problemen (kenmerken en chronologie van de inheemse stijlen; import en export van bronzen) in te gaan. Via een kritiek op de tot dusverre veelal gevolgde methoden, en dus negatieve conclusies (vgl. p. 185: geen tijdsgrenzen, geen uitsluiting van bepaalde groepen, geen gesloten herkomstgebied, geen eenheid van stijl, een veelheid van relaties met de Umwelt) draagt de schrijver positief bij tot een nieuwe classificatie en benadering van de iraanse bronzen. Een historisch en kunsthistorisch bepaalde analyse biedt een oneindig rijk geschakeerd, boeiend beeld, waarbij wel het vertrouwde begrip „Luristan-bronzen" vervaagde, en in feite als chronologische, topografische en typologische aanduiding onbruikbaar werd.

Sport in het oude Egypte

Het is een bekend feit dat door de eenzijdigheid van het tekstmateriaal en vermoedelijk ook door de mentaliteit van de onderzoekers, de vrolijke en ontspannende kanten van het leven in de oudheid slecht bekend zijn. Zeker geldt dit voor het oude Mesopotamië, hoewel daar een aantal humoristische composities (vgl. F. R. KRAUS, *Altmesopotamisches Lebensgefühl*, JNES 19, 1960, p. 117v.) en speelborden voor de beoefening van verschillende spelen aan het licht gekomen zijn. Voor Egypte geldt het gezegde misschien in mindere mate, zeker dankzij de rijke archeologische vondsten aan wandreliefs, statuetten en beschilderde ostraca. Hierdoor zijn verschijnselen als spel en sport hier beter bekend, als aspecten van het dagelijkse leven (vgl. E. HORNUNG, *Einführung in die Ägyptologie,* 1967, § 53). De talrijke, vooral archeologische, gegevens betrekking hebbend op sport, zijn nu het onderwerp van een speciale studie: *Der Sport im Alten Ägypten*, door A. D. TOUNY en Dr. ST. WENIG, Edition Leipzig, 1969 (4to, geb., 197 pag., waarvan 72 platen; prijs *f* 32.—). De beide auteurs — de eerste vicepresident van het Olympische Comité van de VAR en lid van het Internationale Olympische Comité; de tweede conservator van het Ägyptisches Museum, deel uitmakend van de Staatliche Museen in Berlin — hebben door deze verzameling en analyse van het beschikbare materiaal niet primair de egyptologen, maar vooral degenen die geïnteresseerd zijn in de geschie-

denis van de sport, willen dienen. Door het fraai geillustreerde boek krijgt de lezer een goed overzicht van het sportieve vermaak in het oude Egypte, waarbij het begrip „sport" uiteraard niet modern mag worden geïnterpreteerd. Enkele karaktertrekken zijn: geen massale manifestaties; vrijwel geen teamsport, voorkeur voor de individuele wedkamp; geen jacht naar „records" qua afstand, tijd, gewicht enz. De schrijvers behandelen achtereenvolgens de min of meer klassieke takken van sport (tweekamp, worstelen, boksen, stokvechten, zwemmen, roeien, wedloop, springen, gewichtsheffen, boogschieten en paardrijden), daarnaast ook een aantal spelen, waarbij de physieke prestatie een rol speelt (balspel, gymnastiek, dans en een soort acrobatiek), en voorts jacht en visvangst, die beide zeker als sportief vermaak konden worden gewaardeerd. Tenslotte komen de vragen naar de „Sitz im Leben" en de visie op de waarde van de sport aan de de orde (kultische of rituele functie van bepaalde soorten van dansen en hardlopen; de opvoedkundige waarde van de sport volgens de oude Egyptenaren en het belangrijke thema „De Farao als Sportman", met vertaling van de grote stèle van Amenophis II uit Giza). Daarbij konden de schrijvers gebruik maken van een ongepubliceerde, Chicagoër dissertatie van CARL E. DE VRIES, *Attitudes of the Ancient Egyptians Toward Physical-Recreative Activities*. Door de duidelijk geschreven tekst, de vele tekeningen (45 stuks) en de fraaie platen (o.a. reliefs uit graf van Ptahhotep, Saqqara, 5e dyn.; Mereruka, ibidem, 6e dyn. — beide met afbeeldingen van wedkampen en spelende kinderen —; uit de dodentempel van Ramses III in Medinet Habu; en uit het graf van Cheti, te Beni Hasan, 11e dyn.) krijgt men een goed beeld van de sport in het Oude Egypte. Het zou toe te juichen zijn indien het, veel schaarsere, materiaal op gebied van sport en vooral spel uit het oude Voor-Azië eens op dezelfde wijze zou worden verzameld en onderzocht (vgl. ook J. LIANE-ROST, *Sport im Alten Orient*, Das Altertum XI, 165v., in de bibliografie op p. 192v. toe te voegen).

K. R. V.